
51 OWRP – Grunwald 2010, Olsztyn, 10-24 lipca 2010r.

Słowniczek Krajoznawczy

Polskie Towarzystwo Turystyczno Krajoznawcze Oddział Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Słowniczek Krajoznawczy

Ameryka

Wieś leżąca w odległości 3 km na północny wschód od Olsztynka. Powstała w 1917 roku, kiedy to pewien Warmiak za pieniądze zarobione w USA, kupił w okolicach Olsztynka dwór, park i ziemię, a całość nazwał Ameryką. Przed II wojną światową dwór i ziemia przeszły w posiadanie Niemca – Pagla, który zmienił nazwę majątku na Pagelshof. Po wojnie funkcjonowała nazwa Pagłowo. Potem przywrócono historyczną nazwę Ameryka. Po wojnie utworzono tu PGR, który został zlikwidowany w 1993 r. W Ameryce, w otoczeniu pięknych lasów, nad Jeziorem Pasłęk, znajduje się zbudowany na początku XX wieku jako sanatorium przeciw gruźlicze, Wojewódzki Szpital Rehabilitacyjny Dla Dzieci.

Arboretum w Kudypach

„Leśne Arboretum Warmii i Mazur Polskiego Towarzystwa Leśnego” położone na terenie Nadleśnictwa Kudypy w pobliżu Olsztyna. Arboretum zajmuje obecnie powierzchnię 15,69 ha. Utworzone na początku lat 90 dwudziestego wieku. Od 1999 roku jako jednostka organizacyjna Nadleśnictwa Kudypy należy do Rady Ogrodów Botanicznych w Polsce a od 2005 roku posiada status ogrodu botanicznego nadany przez Ministerstwo Środowiska. Arboretum jest podzielone na działki: dział flory polskiej, arboretum kolekcyjne i las naturalny. Arboretum w Kudypach jest parkiem leśnym o częściowo ukształtowanym przez człowieka terenie. Na obszarze ogrodu występują naturalne oczka wodne, ścieżki, drewniane zadaszenia, kładki i mostki. Kolekcja drzew i krzewów znajdująca się w Kudypach obejmuje obecnie około 1000 gatunków oraz odmian, przeważa roślinność charakterystyczna dla względnie surowego klimatu. Kudypskie arboretum oprócz pełnienia funkcji przyrodniczej i rekreacyjnej służy także szeroko pojętej edukacji. Nadleśnictwo w Kudypach dzięki współpracy z najlepszymi placówkami naukowymi w Polsce prowadzi rozległą działalność dydaktyczną w zakresie leśnictwa i nie tylko. W arboretum organizowane są liczne wykłady, prelekcje i realizowane programy badawcze.

Babięta

Wieś położona nad Babięką Strugą, na szlaku kajakowym rzeki Krutyni. Założona została w XV w. (wg innych autorów w w XVI, a jej zaczątkiem była kuźnica hutnicza). We wsi znajduje się młyn wodny z początku XX w. – obecnie mieści się tu mała elektrownia wodna. We wsi znajduje się stacja wodna PITK.

Bagno „Nadrowskie”

Rezerwat przyrody położony w gminie Olsztynek, niedaleko wsi Nadrowo. Obejmuje swoim zasięgiem 58,1 ha lasów, torfowisk i nieużytków. Obszar chroniony ze względu na występujące tu między innymi siedliska żółwia błotnego, orła bielika i wielu innych ptaków.

Barkweda (dawniej niem. Bergfriede)

Wieś w gminie Dywity nad jeziorem Mosąg. Osada położona 4 km od Brąswaldu, w szerokiej doliny rzeki Łyny. W Barkwedzie rozpoczyna się pieszy szlak napoleoński, o długości 39 km, na trasie Barkweda, Gutkowo, Mątki, Jonkowo, Łomy, Pupki, Gołogóra, Skolity, Dąbrówka, Konradowo. Przez wieś przepływa stare koryto Łyny, nazywane „Starą Łyną”. We wsi znajduje się zabytkowy młyn, pozostałości parku dworskiego, dawny cmentarz, zabytkowe aleje przydrożne. Nad Łyną stał dawniej pomnik przyrody – Dąb Napoleona. Według tradycji cesarz Napoleon miał pod drzewem swój punkt dowodzenia, a nawet miał nocować w obszernej dziupli. Według pomiarów wykonanych w 1897 przez ks. Barczewskiego dąb miał w pierśnicy 9 m obwodu. Drzewo to spłonęło w 1922 r.. Na południowy zachód od wsi, na zachodnim brzegu Łyny, znajduje się grodzisko staropruskie („Zameczek”), świadczące o wcześniejszej obecności osad ludzkich na tym terenie

Bolejny

Liczą sobie 650 lat i 139 mieszkańców. Są tu pozostałości karczmy i kuźni oraz historyczne drewniane ciemne chaty. Centrum wsi zdobi drewniana, ukwiecony altana z tablicą informacyjną wystawioną przez radę sołecką. Na tablicy – informacje o pobliskich fortyfikacjach. To pełne zaskoczenie: „przy skraju miejscowości – od strony Wólki Orłowskiej, za przecięciem drogi leśnej do Łyny z kanałem, znajduje się żelbetowa zapora przeciwczołgowa z przed II wojny światowej. To element fortyfikacji zwany Pozycją Olsztynecką” stanowi jeden z kilkunastu rejonów obronnych w Prusach Wschodnich. Powstała w latach 30-tych XX wieku. Rozciągała się na odcinku 100 km od wsi Stare Jabłonki (na południe od Ostródy), przez Ostrowin, Mielno, Waplewo, Bolejny, Natać, Czarny Piec i dalej w okolice Pasymia. Odchodząca od tablicy piaszczysta ścieżka prowadzi do najbardziej zdumiewającej części umocnień – palisady przeciwpancernej z 1944 r. Oto w środku pola ciągnie się rząd żelazo-betonowych słupów. Mają po 1,5 m, z czego z ziemi wystaje jakiś metr. Stoją co pół metra i jest ich ponad 60. Były barierą dla radzieckich czołgów, broniącą przesmyku między jeziorem Bolejny a Wóleckim. Bariery towarzyszy rów przeciwczołgowy. Następne bunkry leżą nad jeziorem Bolejny. Można tutaj obejrzeć m.in. ciężki bunkier obronny, typ B1-19 z 1939 r z kazamatą na działo przeciwpancerne i ciężki karabin maszynowy. Jest tak dobrze wkomponowany w stok wzgórza. W środku pomieszczenia wąskie, o ścianach grubych na kilka metrów, z okienkami przez które z trudem przechodzi dłoń. Niedaleko jest kilka mniejszych bunkrów jedno i dwukomorowych, lekkie schrony bojowe i okopy. Są resztki drutu kolczastego z 1944 r – stalowego z gęstą siecią ostróg.

Braniewo

Miasto powiatowe. Po opanowaniu północnej Warmii, Krzyżacy ok. 1240 r. wznieśli na miejscu staropruskiej osady drewniany zamek, zburzony w 1242 r. przez Prusów. Po stłumieniu powstania Braniewo przejął biskup warmiński.

Prawa miejskie osada uzyskała przed 1254 r. W czasie kolejnego powstania Braniewo znowu uległo całkowitemu zniszczeniu. W 1454 r. mieszczanie zbuntowali się przeciwko biskupowi Kuhschmaltzowi, stronnikowi zakonu i zdobyli zamek, częściowo go burząc. W czasie wojen szwedzkich najęźdźcy wywieźli dzieła sztuki, kosztowności i cenną bibliotekę jezuicką. W okresie reformacji Braniewo odegrało dużą rolę jako ośrodek wydawniczy i oświatowy. Sprowadzeni w 1565 r. Jezuici założyli słynne kolegium, które w 1780 r. przekształcono na Królewskie Gimnazjum Akademickie, by w 1818 r. przemianować je na akademię filozoficzno-teologiczną, nazywaną Liceum Hozjanum. W 1912 r. przyznano szkole prawa wyższej uczelni państwowej. Jej tradycje kontynuuje seminarium duchowne w Olsztynie, noszące właśnie tę nazwę. W czasie toczących się w 1945 r. zaciętych walk miasto zostało zniszczone w 85%.

Z zabytków zachowały się:

- ruiny gotyckiego kościoła z lat 1346-81 p. w. św. Katarzyny, odbudowanego ze zniszczeń wojennych w ostatnich latach (obecnie Bazylika Mniejsza),
- gotycka wieża stanowiąca pozostałości zamku biskupiego,
- odbudowany budynek Liceum Hozjanum z XVIII w. (obecnie Zespół Szkół Zawodowych),
- mury miejskie z dwoma kolistymi basztami i czworoboczną wieżą (Księża),
- dawna fosa, w której zbudowano oddany do użytku w 1974 r. amfiteatr i urządzono małe ZOO, odbudowany Dom Konwertytów fundacji biskupa Potockiego (1713 r.), przeznaczony na cele Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego,
- późnogotycki kościół św. Trójcy z 1583 r.,
- barokowy kościół św. Krzyża z pierwszej poł. XVIII w.,
- kościół p. w. św. Antoniego z XIX w.,
- klasztor ss. Katarzynek z XIX w.

Brzeźno Łyńskie

Wieś, w powiecie nidzickim, w gminie Nidzica. W sąsiedztwie wsi znajdują się jeziora: Brzeźno Duże, Kiernoz Mały i jezioro Morze, przez miejscowość przepływa rzeka Łyna. Wieś wymieniana jest w dokumentach z 1372 r.

Cerkiewnik (dawniej niem. Münsterberg)

Wieś w gminie Dobrze Miasto. Założona w 1383 roku wieś była własnością biskupów warmińskich przez mieszkańców nazwany był Miłą Górą) położony jest 4 km od drogi krajowej nr 51 Bartoszyce-Olsztyn. W pobliżu, za torami kolejowymi, wzgórze zwane „kapeluszem” (grodzisko pruskie). Wieś położona jest w dolinie Łyny, nad jeziorem Limajno i Stobajno.

Cerkiewnik otoczony jest lasami nadleśnictwa Orneta-Tomaszkowo-Biesal. Nadleśnictwo liczy 25 tys. ha. Przeważają tu lasy liściaste z bukiem, dębami, jesionem, olchą, sosną i świerkiem. W okolicznych lasach i zbiornikach wodnych występują dziki, kormorany, czaple siwe, bobry, wydry.

We wsi dominuje architektura tak zwanej „poniemieckiej” zabudowy, z czerwonej cegły, otynkowane bądź z murem pruskim. Ciekawe pod względem archi-

tektonicznym są również inne obiekty takie jak: budynek plebani, budynek szkoły (dawniej szkoła niemiecka, budynek dwukondygnacyjny z czerwoną dachówką), sklep ze świetlicą, dworzec z czerwonej cegły, dziś zaniedbany, wtórnie otynkowany. Kościół parafialny p. w. św. Katarzyny – pierwsze wzmianki pochodzą ze średniowiecza. Jest to budowla neogotycka, nawiązująca do form średniowiecznej architektury warmińskiej. Wybudowano go ponownie w 1852 r. po pożarze z 1819 r. Kościół jest murowany z cegły, na planie prostokąta, z wieżą od zachodu i szczytem od wschodu. Wystrój i wyposażenie jest pseudo-barokowe. Ołtarze boczne i ambonę wykonał Karol Jaroszewicz z Ornety w latach 1851-1852. Kościół położony jest na wzniesieniu, otoczony starym cmentarzem i wiekowymi lipami.

Pomnik upamiętniający ofiary I wojny światowej, „Kapliczka pod gruszą” położona jest przy drodze, zbudowana z czerwonej cegły, dach jest dwuspadowy pokryty dachówką, zwieńczony sterczynkami. Z dwóch stron kapliczka posiada metalowy krzyż i figurkę NMP (wcześniej detale były inne, o czym świadczą liczne spękania). „Kapliczka pod świerkiem” jest otynkowana (zbudowana z czerwonej cegły), „Kapliczka pod lipami” z XX w. (z czerwonej cegły), „Kapliczka „Ave Maryja” (znajduje się na prywatnej posesji, zbudowana z czerwonej cegły). Zniszczony i zaniedbany dworek.

W okolicy występują również zabytki archeologiczne, stare grodzisko, kamienie narzutowe, kurhany.

Dąbrówno

Założone w 1326 roku, leży na przesmyku między dwoma jeziorami Dąbrowa Mała i Dąbrowa Wielka. Przez długie wieki było jednym z najmniejszych miast krainy i nigdy nie liczyło więcej niż dwa tysiące mieszkańców. Prawa miejskie utraciło w 1946 roku. Obecnie wieś gminna zamieszkiwana przez tysiąc osób. Cała gmina liczy zaledwie 4500 mieszkańców.

W ciągu ponad sześciu wieków swojej historii Dąbrówno gościło wielu mistrzów krzyżackich i królów pruskich. W czasie wojen kilkakrotnie przechodziło z rąk do rąk. Złupione zostało w 1410 roku przez wojska Jagiełły. Stacjonowały tu wojska szwedzkie, carskie i francuskie.

Nękane było wojnami i pożarami, wielokrotnie niszczone przez ludzi i siły natury, największych zniszczeń doznało w 1945 roku z rąk żołnierzy radzieckich. W Dąbrównie przez kilkadziesiąt lat żyli obok siebie Niemcy, Polacy i Żydzi, a w XVI wieku dołączyli do nich wygnani ze swojej ojczyzny z powodu przekonań religijnych, Czesi. Od XVI wieku należało do rodziny Fickensteinów. W XIX wieku Dąbrówno było najbardziej „polskim” ze wszystkich mazurskich miast, ale w plebiscycie 1920 roku jego mieszkańcy opowiedzieli się za przynależnością do Niemiec. W czasie II wojny światowej żydowską ludność Dąbrówna wymordowano w hitlerowskich obozach koncentracyjnych już w 1942 roku, a w 1945 pozostała ludność uciekła przed wkraczającą do Prus Wschodnich, Armią Czerwoną. Dzisiaj w Dąbrównie nie mieszka już nikt, kto pamiętałby tamte czasy. Na terenie gminy Dąbrówno, która wchodzi w skład powiatu ostródz-

kiego województwa warmińsko – mazurskiego, znajduje się dziesięć jezior o łącznej powierzchni 960ha. Kolejne 200 ha zajmują lasy. Senna zazwyczaj miejscowość ożywa latem, gdy w okolicy pojawiają się letnicy.

Zabytki:

ruiny zamku krzyżackiego, kaplica grobowa Finckensteinów w kościele meto-
dystów z 1697 roku, kościół parafialny, park i oficyna pałacowa z XVIII wieku,
budynek dawnego sądu z XVIII stulecia, mury obronne z basztą z XIV wieku
oraz układ urbanistyczny dawnego Starego Miasta.

Chelsty

Dawny majątek rycerski założony na początku XV wieku. Do 1788 roku należa-
ły do rodu Chelstowskich. Najprawdopodobniej to właśnie oni wzniesli tu oka-
zały dwór. Majątek bardzo ucierpiał w czasie okupacji rosyjskiej w 1914 roku.
Do dzisiaj z dawnego majątku pozostały resztki sadu i parku dworskiego z po-
łowy XIX wieku oraz gorzelnia z końca XIX wieku, dwie obory i trzy czworaki.
Na Welu stoi młyn, niestety zniszczony przez wielokrotne przebudowy.

Długobór

Wieś czynszowa, własność kapituły warmińskiej w komornictwie pieniądze-
skim, od 1772 skarbu pruskiego. Wzmiankowana 1314 i 1315; 1318 lokowa-
na na prawie chełmińskim; w 1783 z 32 zagrodami. Ulicówka wydłużo-
na wzdłuż bezimiennej strugi, z kościołem w centrum na nie-wielkim wzgórzu.
Kościół par. p. w. Narodzenia N. P. Marii i św. Jana Ewangelisty (dawniej św.
Jana w Oleju) (fig. 84). Prawo patronatu kapituły warmińskiej. Erekcja parafii
projektowa-na 1318, pleban wzmiankowany 1505. W obecnej budowlu ściany
obwodowe korpusu i zakrystii zapewne z 2. poł. w. XIV, lub pocz. w. XV, do któ-
rych dostawiono ok. poł. w. XVI wieżę od zach.; 1581 rekonsekrowany, w póź-
niejszych czasach wielokrotnie niszczone: 1689, 1746, 1945; przebudo-wywa-
ny, 1725, 1880, oraz 1946 – 7 i restaurowany 1927, 1935 i 1950 – 1. Bezstylowy
z licznymi elementami średniowiecznymi, późnorenesansowymi i barokowymi.
Orientowany. Murowany: korpus i zakrystia z kamienia polnego, wieża
z cegły o układzie gotyckim; częściowo tynkowany (oprócz wieży i zach. elewa-
cji). Salowy, trójosiowy, na planie wy-dłużonego prostokąta, z kwadratową wie-
żą od zach., z za-krystią i skarbczykiem po stronie pn., kruchtą po pd. i składem
przyległym od pn. do wieży; pod wsch. częś-cią kościoła krypta. Wnętrze nakry-
te 1725 pozorną kolebką z lunetami, zdobioną nałożonymi listwami i dekoracją
ramową; zakrystia i skarbczyk ze stropami belkowymi z 1689; pd. kruchta ze
sklepieniem kolebkowym z 1725, w kruchcie podwieżowej sufit z 1880. Wejście
do zakrystii i pd. kruchty 1725, o łuku półpełnym, drewniane drzwi do kruchty
również z tego czasu. W ścianach kruchty podwieżowej ostrołukowe wnęki sie-
dzisk z ok. poł. w. XVI. Elewacje gładkie z szerokim gzymsem podokapowym
z 1880. nałożonym na fragmentarycznie zachowany starszy, z 1725; okna pro-
stokątne, lekko rozglifione, 1725, we wsch. elewacji flankowane ostrołukowymi
blendami z 2. poł. w. XIV. Szczyt wsch. barokowy 1725, wolutowy, przerobio-

ny 1935 na trój-kątny, w którym zachowane dawne podziały pasami i gzym-sami oraz płytkie blendy o łuku odcinkowym i prostokątne ramy listwowe. Zach. półszczyty z okresu dostawienia wieży ok. poł. w. XVI, z blendami o łuku koszowym. Wieża ok. poł. w. XVI, o cechach późnogotyckich, o identycznych elewacjach: dołem gładkich, od zach. z portalem ostrołukowym o uskokowych ościeżach, wyżej rozczłonkowanych trój-kami smukłych tynkowanych blend o łukach koszowych, z których środkowe z trzema kondygnacjami okienek; ostatnia kondygnacja wieży wydzielona fryzem płycinowym tynkowanym, z dużymi ostrołukowymi prześwitami dzwonnymi; szczyty neogotyckie 1880. Pd. kruchta 1725 o narożach ujętych pasami, z wejściem o łuku półpełnym i szczytem trójkątnym, w partii środkowej nieznacznie zryzalitowanym, zwieńczonym naczółkiem z zegarem słonecznym w. XVIII. Dachy ceramiczne, dwuspadowe, nad zakrystią i skła-dzikiem pulpituowe, nad korpusem na wieżbie z 1725. Nad wsch. szczytem chorągiewka 1689. – Ołtarz główny (fig. 194) późnobarokowy ok. 1740; dwukondygnacyjny z kolumnami wspierającymi wyłamane belkowanie, zwieńczony glorią, dekorowany snycerką o motywach regencyjnych z przewagą liści akantu, z rzeźbami: w dolnej kondygnacji śś. Wojciecha (?), Mikołaja, Floriana i Rocha, w górnej śś. Ignacego Loyoli, Jana Nepomucena, Barbary i Cecylii, w glorii N. P. Marii Niepokalanie Poczętej oraz dwóch aniołów i puttów na belkowaniu wieńczącym; w polu środkowym górnej kondygnacji obraz Męczeństwa św. Jana w Oleju, z pocz. w. XIX. Przed ołtarzem zachowana częściowo balustrada z 2. poł. w. XVIII. Dwa ołtarze boczne, analogiczne, klasycystyczne ok. 1800, wyk. Chrystian Beniamin Schulz (?) z Lidzbarka; dwukondygnacyjne, z obrazami w górnej kondygnacji: w lewym N. P. Maria z śś. Anną i Jo-achimem (fig. 297), z pocz. w. XVII, z sygnaturą EAM (w układzie lustrzanym) na książce, w prawym św. Antoni Padewski z 3. ćw. w. XVII. Chór muzyczny klasycystyczny z 1. ćw. w. XIX, wsparty na kolumnach, z parapetem w środku wybrzuszonym, z boków esowato wygiętym ku przodowi. Prospekt organowy z tegoż czasu z dekoracją eklektyczną. Ambona (fig. 200) manierystyczno-barokowa ok. 1640, z wielobocznym korpusem rozczłonkowanym arkadowymi płycinami ujętymi kolumnami, z drzwiami w zapiecku; dekoracja o motywach małżowinowo-chrzęstkowych i główkami aniołków; przemaalowane obrazy: w płycinach korpusu Chry-stus Zbawiciel i ewangeliści Jan, Łukasz i Mateusz, w płycinach drzwi zapiecka śś. Piotr i Paweł; rzeźby: aniołowie z Arma Christi na gzymsie baldachimu i Chrystus Zbawiciel w zwieńczeniu. Chrzcielnica i dwie kropielnice, grani-towe, zapewne średniowieczne. Ławka patronacka późno-barokowa 2. ćw. w. XVIII, jednorzędowa, z przedpiersiem i baldachimem, zdobiona intarsjowanym i rzeźbionym ornamentem regencyjnym. Druga podobna przerobiona 1956 na podstawie mensy ołtarzowej. Konfesonaj późnobarokowy w. XVIII. Obrazy klasycystyczne: 1. św. Franciszek Ksawery koniec w. XVIII; 2. Męczeństwo św. Jana w Oleju (fig. 368), 1. ćw. w. XIX, kompozycja w typie w. XVII. Rzeźby z nieistniejącego ołtarza (na strychu), późnobarokowe 2. poł. w. XVIII: 1. N. P. Maria, 2. Pięta, 3. św. Antoni Padewski. Pięć płyt nagrobnych, barokowych z w. XVIII (?), ze śladami napisów i kartu-

szy herbowych, za-pewne członków rodziny Hindenberg. Monstrancja promienista (fig. 455), późnobarokowa, z cechą miejską Olsztyna i imienną Jana Krzysztofa Ceese, sprawiona wg inskrypcji 1720, za rządów proboszcza Aleksandra Ignacego Fusiusa; z tego czasu stopa, anioł stanowiący część trzonu oraz fi-gurki Boga Ojca i aniołków w zwieńczeniu; girlandy na stopie i dolną część trzonu wyk. Ditrich 1803; gloria, krzyżyk i puszka 1928. Kielich (fig. 463) późnobarokowy z końca w. XVII, z cechą miejską gdańską i imienną Piotra Rohde III, wg napisu sprawiony za rządów proboszcza Aleksandra Ignacego Fusiusa, z nodusem naprawianym w 2. poł. w. XIX; trybowany, częściowo odlewany, zdobiony ornamentem roślinnym, główkami aniołków oraz plakietkami, w których sceny, na stopie: Zwiastowanie, Narodzenie, Ofiarowanie, na koszyczku: Chrystus w Ogrójcu, Ukrzyżowanie i Zmartwychwstanie. Dwa krzyże ołtarzowe późnobarokowe z końca w. XVIII. Lichtarz cynowy barokowy z w. XVIII. Tabliczka wotywna (fig. 469), w niezabytkowej ramie, barokowa, fundowana 1690 przez miejscową parafię; trybowana, z widokiem wsi, pastwisk i unoszącą się nad nimi N. P. Marią z Dzieciątkiem, oraz kartuszem inskrypcyjnym. Dzwon 1691, zdobiony ornamentem roślinnym.

Dobre Miasto

Miasto leży nad rzeką Łyną, w centrum historycznej Warmii, w odległości ok. 20 k. m od Olsztyna, na szlaku wiodącym do Lidzbarka Warmińskiego. Początki miasta sięgają 1325 r. Prawa miejskie nadał MBP warmiński Henryk Wogenap w 1329r. Ulokowane zostało w ramionach Łyny, na wyspie powstałej dzięki sztucznie utworzonemu kanałowi. Posiadało więc naturalne walory obronne. W 1347 r. przeniesiono tu powołaną przez bpa Hermana z Pragi w 1341r. kapitułę kolegiacką, pierwotnie ulokowaną w Pierchałach (okolice Braniewa), a następnie w pobliskim Głotowie. Fakt ten miał zasadnicze znaczenie dla dalszego rozwoju Dobrego Miasta, w którym powstały wielkie zabudowania kolegiackie z pałacem biskupim oraz jeden z najwspanialszych na Warmii Kościołów, do dziś budzący wielkie zainteresowanie dzięki pięknej architekturze i interesującemu wyposażeniu wnętrza. Cały obiekt powstał w XIV w. ale różnego rodzaju wydarzenia dziejowe często wpływały na uszkodzenia budynków oraz kościoła. Odbudowywano go, uzupełniano i przekształcano wnętrza, ale ogólny charakter tego unikalnego zespołu pozostał i robi duże wrażenie.

Miasto otoczone było murami z 4 wieżami. Do dziś pozostały niewielkie fragmenty murów oraz baszta zwana „bocianią”. Rozwijające się pomyślnie miasto stało się już w XIV w. ważnym ośrodkiem rzemieślniczym i handlowym. Niestety wszystkie wojny, przetaczające się przez Warmię przez kilka wieków, aż po ostatnią wojnę światową, nie oszczędziły Dobrego Miasta. Po wojnie, odbudowane z ruin, stało się ważnym ośrodkiem przemysłowym dzięki wielkiemu zakładowi „Fabryce Maszyn Rolniczych” oraz „Jutrzence”, produkującej znakomite słodycze.

Kolegiata dobromiejska, wspaniała gotycka świątynia z XIVw. Pod wezwaniem

Zbawiciela i Wszystkich Świętych, jest największym kościołem halowym na Warmii, wspartym na siedmiu przęsłach, z wysoką wieżą, budowaną od końca XV w. aż po wiek XVII. Bogate wewnętrzne wyposażenie kryje wiele zabytkowych obiektów, ołtarze z różnych epok, gotyckie, barokowe i neogotyckie, wspaniałe stalle, ambonę, epitafia, chór muzyczny i baptysterium. Dobrodziejami kolegiaty byli przede wszystkim biskupi warmińscy, głównie Andrzej Załuski i Adam Stanisław Grabowski, ale także członkowie kapituły i rada miasta. W okresie powojennym przeprowadzono szereg prac konserwatorskich i gruntownemu remontowi poddano przylegające do świątyni zabudowania kolegiackie z kruzgankami.

Dorotowo

Wieś w powiecie olsztyńskim, w gminie Stawiguda, nad Jeziorem Wulpińskim. Jest to wieś turystyczna z licznymi pensjonatami, gospodarstwami agroturystycznymi i hotelem. Na początku XXI w. wybudowano kościół.

Wieś leży na trasie Warszawa – Olsztynek – Olsztyn, w odległości 12 km na południe od Olsztyna, nad Jeziorem Wulpińskim, wśród dużych kompleksów leśnych. We wsi znajduje się kościół parafialny, sklepy, restauracje oraz kwatery prywatne nad Jeziorem Wulpińskim.

Wieś założono w 1348 r. przez kapitułę warmińską, wyznaczając na zasadźcę Prusa o imieniu Doroth. Została spustoszona w czasie wojny polsko-krzyżackiej w latach 1519-1521. Na początku XVI w. osiedlał chłopów w Dorotowie Mikołaj Kopernik. W 1820 r. mieszkały w Dorotowie 104 osoby, szkołę założono przed 1827 r. Przed laty na wyspie Herta na Jeziorze Wulpińskim istniała karczma. We wsi zachowały się zabytkowe przydrożne kapliczki.

Dylewo

Wieś w powiecie ostródzkim, w gminie Grunwald. wzmiankowana już w 1349 r. Na początku XIV w. wieś i okoliczne dobra należały do Güntera z Dylewa, działacza opozycji antykrzyżackiej, członka Towarzystwa Jaszczurowego.

Obecny kościół zbudowano w 1842 z wykorzystaniem elementów gotyckich z poprzedniej budowli. Ołtarz główny późnorenesansowy, organy z 1850 r.

W okolicznych lasach znajdują się dwa rezerваты przyrody, przez które prowadzi niebieski szlak turystyczny:

- Dylewo – rezerwat leśny o pow. 9,46 ha. Ustanowiony dla ochrony 100 letniej buczyny pomorskiej, porastającej wschodnie stoki Wzgórz Dylewskich. W runie leśnym występują m. in.: marzanka wonna, kostrzewa leśna, perłówka jednokwiatowa, gnieźnik leśny.

- Jezioro Francuskie – rezerwat florystyczny o pow. 13,64 ha. Obejmuje położone na obszarze Góry Dylewskiej śródleśne jezioro, z przylegającymi torfowiskami i fragmentami buczyny pomorskiej w wieku 120 lat. Na torfowiskach rośnie wierzba borówkolistna (relikt polodowcowy), turzyce, wełnianki, czermień błotna, bobrek trójlistny, żurawina błotna, wierzba szara, brzoza omszona.

Działdowo

Stolica powiatu działdowskiego, położonego w południowo – wschodniej części województwa warmińsko- mazurskiego i zarazem najciekawszy historycznie i architektonicznie fragment powiatu. Jedno z najstarszych mazurskich miast, prawa miejskie otrzymało już w 1344 roku. Należało kolejno do Krzyżaków, Prus, Niemiec i Polski.

II wojna światowa była prawdziwą tragedią dla okolic Działdowa. Założony przez hitlerowców KL Soldau stał się miejscem śmierci dla ok. 10 tys. osób, w tym 50 duchownych. Wśród zabitych byli m. in.:

- Antoni Julian Nowowiejski, biskup płocki, błogosławiony;
- Leon Wetmański, sufragan płocki, błogosławiony;
- Mieczysława Kowalska, Maria Teresa od Dzieciątka Jezus, błogosławiona;
- Bogdan Jełowicki – konsul polski w Olsztynie.
- Franciszek Giergielewicz – kanonik kolegiaty pułtuskiej, proboszcz w Płocku

18 stycznia 1945 roku wojska sowieckie wkroczyły do Działdowa. Od 18 stycznia 1945 do 30 października 1945 r., na miejscu zagłady przez Niemców 10 tys. Polaków – w Działdowie istniał Obóz Nakazowo Rozdzielczy NKWD Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych dla AK i osób z Deutsche Volksliste oraz jako przejściowy przy wysiedleniach Polaków z terenu Pomorza do łagrów Związku Sowieckiego z Powiatową Komendanturą Wojenną, której komendantem był mjr Witalim Szitow. Potem podobną działalność represyjną prowadziło UB.

Działdowski Rynek jest jednym z największych na Mazurach /większe miały tylko Dąbrówno i Nidzica/ Działdowo jest ważnym węzłem kolejowym. Nazywane bywa „Koluszkami północy”. Dumą działdowskiego węzła są najdłuższe w Polsce połączenia bezpośrednie. Działdowo było dużym ośrodkiem handlu między krzyżackimi Prusami, a Mazowszem. Cztery razy w roku /2 lutego, 1 maja, 25 lipca i 29 września/ odbywały się tutaj wielkie jarmarki ściągające kupców z całej prowincji. Prawie wszystkie działki na rynku otrzymały taką samą szerokość 22 stóp chełmińskich. Dwukrotnie szersze były tylko działki narożne, na których stanęły karczmy Na środku Rynku znajduje się ratusz, od XIV wieku siedziba władz miejskich. Obecny układ Rynku pochodzi z okresu I wojny światowej.

W Działdowie znajduje się huta szkła założona przez repatriantów z Wołynia na terenie nieczynnego tartaku. Warte obejrzenia są koszary z XIX wieku oraz zamek krzyżacki i budynki dawnej gazowni. ce perony /468m/.

Elbląg

Najstarsza wzmianka o istniejącym tu grodzie pruskim pochodzi z IX w. Po opanowaniu ziem pruskich położonych wzdłuż Nogatu, Krzyżacy zbudowali nad rzeką Elbląg potężny zamek obronny. Rozwijająca się przy zamku osada w 1246 r., otrzymała prawa miejskie. Dzięki dogodnemu położeniu Elbląg stał się portem morskim. Był on również do 1309 r. siedzibą mistrzów krajowych zakonu krzyżackiego. Po zagarnięciu przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego zna-

czenie gospodarcze i polityczne Elbląga zmalało. Przyczyniły się do tego i inne czynniki, a mianowicie pogarszanie się warunków nawigacyjnych na skutek zamykania rzeki Elbląg, płytkość Zalewu Wiślanego oraz zamykanie się dogodnych przejść w formującej się Mierzei Wiślanej. Po bitwie pod Grunwaldem mieszkańcy Elbląga składają hołd królowi polskiemu ofiarowując zarazem zdobyty zamek. W 1440 r. Elbląg przystąpił do Związku Pruskiego. W 1454 r., mieszkańcy miasta ponownie zdobywają, a następnie burzą zamek krzyżacki. Przedstawiciele Elbląga biorą też udział w poselstwie Związku Pruskiego, które 21 lutego 1454 r. stanęło przed Kazimierzem Jagiellończykiem prosząc o przyłączenie ziem pruskich do Polski. Po pokoju toruńskim w latach 1466-1772 Elbląg należał do Polski i za Zygmunta Augusta był dużym portem wojennym. Szczególnie korzystne warunki dla rozwoju miasta zarysowały się po skierowaniu w 1577 r., przez Stefana Batorego całego handlu zagranicznego przez Elbląg. Pomyślnej sytuacji politycznej i gospodarczej nie udało się wykorzystać, bowiem na przeszkodzie stała znaczna odległość od Bałtyku, dalsze pogarszanie się warunków żeglugowych, rozwój Królewca i walki zbrojne z położonym w korzystnych warunkach Gdańskiem. W XVII w. i na pocz. XVIII w. Elbląg kilkakrotnie atakują Szwedzi, w latach 1710, 1712, 1733, 1736, 1758 i 1762 w mieście przebywają wojska rosyjskie. Mimo szczupłości załogi polskiej i słabości murów miejskich miasto w 1772 r. stawia opór wojskom Fryderyka II. W okresie zaboru pruskiego ukrócone zostały liczne przywileje, jakimi cieszyli się elblążanie w okresie przeszło 300-letniej przynależności do Polski. Elbląg spada do roli prowincjonalnego miasta pruskiego. Intensywny jego rozwój zaczyna się dopiero w połowie XIX w., kiedy to powstało kilka zakładów przemysłowych, a miasto uzyskało dogodne połączenia komunikacyjne (Kanał Elbląski, linie kolejowe). Do Polski powrócił dopiero po 173 latach niewoli w wyniku zwycięskiej ofensywy Armii Radzieckiej w 1945 r.

Frombork

Miasto w powiecie braniewskim. Powstał najprawdopodobniej na miejscu staropruskiej osady już w XIII w., prawa miejskie uzyskał jednak dopiero w 1310 r. Od XIV w. stanowił własność i siedzibę kapituły warmińskiej, przeniesionej z Braniewa w 1288 r., która w latach 1329-88 zbudowała wspaniałą katedrę. W 1454 r., kapituła fromborska złożyła hołd królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi, za co Krzyżacy ograbili i podpalili miasto. W latach 1466-1772 miasto wraz z całą Warmią należało do Polski. W latach 1510-43 we Fromborku mieszkał kanonik kapituły warmińskiej Mikołaj Kopernik. Wielki astronom ukończył tu dzieło swego życia „De revolutionibus...” i tu został pochowany. W 1626 r. miasto i katedrę ograbili Szwedzi, wywożąc wszystkie kosztowności, bibliotekę katedralną i zbiory Mikołaja Kopernika. W 1703 r., w czasie pożaru spłonął ratusz. Ludność Fromborka trudniła się rybołówstwem na Zalewie Wiślanym, rolnictwem, rzemiosłem i częściowo handlem. W połowie XV w. zbudowano tu niewielki port powiększony w latach 1675, 1898 i 1936. Ok. 1540 r. pod Fromborkiem

powstała pierwsza na Warmii huta szkła. W czasie ciężkich walk w 1945 r. zniszczony został w 80%. Na skutek zniszczeń i wyludnienia (w 1946 r. – 260 osób) utracił prawa miejskie, które odzyskał w 1959 r. W ramach ogólnopolskiej akcji harcerskiej pod kryptonimem „Operacja 1001 Frombork” (lata 1967-1973) przebudowano całe centrum miasta oraz odbudowano szereg cennych zabytków Fromborka. Cały zespół zabudowań Wzgórza Katedralnego zaliczany jest do zabytków najwyższej klasy światowej. W jego skład wchodzi m. in.:

- średniowieczna, gotycka katedra z jednymi z najświetniejszych w kraju organami barokowymi; najstarsza budowla fromborskiego wzgórza. Zbudowana w latach 1329-1388,
- dawny pałac biskupi (obecnie siedziba Muzeum Mikołaja Kopernika), budowla gotycko-barokowa położona w południowo-wschodnim narożniku Wzgórza Katedralnego. Pałac spłonął w 1945 r., odbudowany w latach 1965-1970. Mieści główne sale ekspozycyjne Muzeum,
- dzwonnica zwana Wieżą Radziejowskiego – najwyższa budowla Wzgórza Katedralnego, gotycko-barokowa (XVI-XVII w.). Spłonęła w 1945 r., odbudowana w latach 1972-1973. W przyziemiu mieści się planetarium. Na wyższych kondygnacjach prezentowane są wystawy sztuki współczesnej. Na uwagę zasługuje również unikatowe wahadło Foucaulta umieszczone w wieży, służące do naoczego stwierdzenia obrotowej natury Ziemi. Na wysokości 70 m n. p. m. znajduje się taras widokowy, z którego można podziwiać panoramę Fromborka i okolic,
- Wieża Kopernika, najstarszy element fortyfikacji Wzgórza Katedralnego. Zbudowana przed 1400 r., wyższe kondygnacje wielokrotnie przebudowywane w XV-XVIII w., spalona w 1945 r., rekonstruowana – prace zakończono w 1965 r. Wieża była własnością Mikołaja Kopernika w latach 1504-1543. W wieży znajduje się ekspozycja pt. Gabinet uczonego doby renesansu – wystrój zabytkowego wnętrza ma przypominać pracownię Mikołaja Kopernika, kurie zewnętrzne poza murami obronnymi stanowiące niegdyś rezydencje kanoników i baszty obronne.

Poza Wzgórzem Katedralnym warte zobaczenia są:

- były szpital św. Ducha – zespół poszpitalny z kaplicą św. Anny, istnieje od końca XV w. Remontowany w latach 1978-1989 na potrzeby Muzeum Mikołaja Kopernika – mieści się tam Muzeum Historii Medycyny,
- wieża wodna z XV w., w 1571 r. zainstalowano urządzenie wodociągowe dostarczające wodę na Wzgórze Katedralne. Był to drugi tego typu wodociąg w Europie. Przy wieży mieści się Firma „Globus” – kasa Żeglugi Gdańskiej, kawiarenka-cukiernia, wypożyczalnia rowerów, sklep pamiątkowy,
- Obserwatorium Astronomiczne – ok. 1,5 km od Fromborka, na wzniesieniu o wysokości 47 m n. p. m. (tzw. Góra Zurawia). Dysponuje instrumentami do obserwacji nieba – teleskopy, lunety oraz tarasem obserwacyjnym.

Frygnowo

Wieś w powiecie ostródzkim, w gminie Grunwald. We Frygnowie znajduje się zabytkowa willa o staroniemieckiej nazwie „Wax”

Galindia

To jedna z krain leżących w południowej części Prus, zamieszкана przez plemię Galindów, przetrzebione w walkach z Polakami tak bardzo, że w czasie podboju krzyżackiego była prawie bezludna, a resztki Galindów zostały zasymilowane przez Mazurów. Zagłada Galindii nastąpiła po najeździe Polaków i Jaćwingów. Ci ostatni najechali Galindię dowiedziawszy się o spustoszeniu jej przez wojska polskie, zagarnęli ocalały dobytek, konie, bydło, zabili starców, biorąc do niewoli kobiety i dzieci. Bardzo ludna Galindia wzięła nazwę od słowa galas, oznaczającego „kraj położony na końcu świata” – jako że za granicą Galindii nie mieszkało żadne pruskie plemię (kończył się więc pruski kraj). Galindia sąsiadowała z południowego zachodu z Ziemią Sasinów, od północy z Barcją i Nadrowią, ze wschodu z Jaćwieżą. W skład Galindii wchodziła Ziemia Bertingen (Ziemia Bertung, Bartąg – obecnie południowe obrzeża Olsztyna) i Gunlauken.

Obecnie teren Galindii w całości leży na Mazurach i częściowo południowych krańcach Warmii.

Na półwyspie u ujścia rzeki Krutyni do Jeziora Beldany od 10 lat rekonstruuje się osadę plemienia Galindów, gdzie odtwarza się ich codzienne życie, a w widowiskach historycznych przedstawia się różne zwyczaje i rytuały.

Gietrzwałd (niem. Dietrichswalde)

Duża wieś w Polsce położona w powiecie olsztyńskim, przy drodze krajowej nr 16 Olsztyn – Ostróda, 20 km na południowy zachód od Olsztyna. Okolice Gietrzwałdu odznaczają się malowniczym krajobrazem oraz środowiskiem przyrodniczym, które tworzy część „Zielonych Płuc Polski”. Można tu podziwiać wiele rzadkich gatunków roślin i zwierząt. W okolicy znajduje się również wiele czystych rzek i jezior. Wieś lokowana na 70 łanami na prawie chełmińskim w miejscu zwanym Gudikus 19 maja 1352 r., przez Kapitułę Warmińską. Zasadźcą był sołtys Dittrich lub Ditter. Od nazwiska zasadzcy utworzona została niemiecka nazwa wsi Dietrichswalde, spolszczona następnie na Dzierzwałd, Jetrzwałd i w końcu – na Gietrzwałd. Polska nazwa pojawiła się w dokumentach w XVII wieku. Z dokumentu wizytacyjnego wiadomo, że we wsi w poł. XVII w. mieszkało 17 gospodarzy-gburów, działał młyn oraz dwie karczmy.

W 1789 we wsi było 59 domów a mieszkańcy a zdecydowanej większości mówili po polsku.

Według danych Słownika Geograficznego Królestwa polskiego w 1876 Gietrzwałd liczył ok. 1000 mieszkańców, z których wszyscy, oprócz jednej rodziny, byli Polakami i katolikami; trudnili się oni głównie uprawą roli i hodowlą bydła. We wsi działała szkoła katolicka Wśród wielu warmińskich sanktuariów maryjnych, Gietrzwałd zajmuje miejsce szczególne. Miały tu w 1877r. miejsce objawienia, których

wiarygodność została oficjalnie potwierdzona przez Kościół w 1977r., w 100 rocznicę tych nadzwyczajnych wydarzeń. Wieś położona na trasie z Olsztyna do Ostródy została założona przez Kapitułę Warmińską w 1352 r. Wielokrotnie niszczone w czasie wojen, odbudowywała się i odradzała. Pierwotny gotycki drewniany kościół na podmurowaniu został poważnie uszkodzony, na jego miejscu powstała murowana świątynia, poświęcona w 1500r, ołtarz główny konsekrował bp. Marcin Kromer w 1580r. W kościele gietrzwałdzkim początkowo wielką czcią cieszyła się średniowieczna Pieta, a następnie stynący łaskami obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, umieszczony w głównym ołtarzu w XVI w. Został koronowany w 1717 r. a znakomici złotnicy z Olsztyna wykonali srebrne sukienki. Wieś zamieszkiwała ludność polska, której świadomość narodowa wzmocniła się jeszcze bardziej po objawieniach Matki Bożej w 1877r. Dwóm dziewczynkom Justynie Szafrąńskiej i Barbarze Samulowskiej (obecnie toczy się postępowanie w sprawie beatyfikacji B. Samulowskiej) wielokrotnie ukazywała się Maryja, przekazując im polecenia dotyczące wiary, modlitwy i obyczajów. Ślawa tych objawień sięgała szeroko i wielkie rzesze pielgrzymów napływały do cichej dotąd, warmińskiej wioski. Stała się ona tętniącym modlitwą i działalnością ośrodkiem polskości na Warmii Kościół rozbudowano i upiększono w latach 1878 – 84. Z rodzinnego Sząbruka przeniósł się tu Andrzej Samulowski, który założył polską księgarnię, brał udział w wydaniu pierwszego próbnego numeru polskiej „Gazety Olsztyńskiej”, a w dniu plebiscytu w 1920 r. wywiesił ze swego okna wielką chorągiew z polskim orłem. We wsi działała polska szkoła, Towarzystwo Czytelni Ludowych, Związek Polaków w Niemczech. W pobliżu kościoła rozpoczyna się Aleja Różańcowa z 15 kapliczkami prowadząca do cudownego źródelka. Na rozległej polanie powstał duży ołtarz polowy, a na stoku pod lasem kaplice Drogi Krzyżowej. Przy świątyni działa Dom Pielgrzyma, księgarnia i punkt gastronomiczny. Ponadto działa tu Diecezjalny Ośrodek Rekolekcyjny. Sanktuarium w Gietrzwałdzie poprzez swoje położenie, bliskość pięknej natury, spokój i harmonię, stało się miejscem chętnie odwiedzanym przez pielgrzymki i wycieczki. Do ich dyspozycji są sklepy z pamiątkami, Dom Kultury i stynąca z warmińskich potraw, prezentacji ludowych obrzędów i melodii oraz stylowego wyposażenia wnętrz „Karczma Warmińska”. Na wzgórzu znajduje się ciekawy cmentarz, godny poznania ze względu na grobowce wybitnych mieszkańców Gietrzwałdu.

■ Bazylika Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Gietrzwałdzie. Pierwszy kościół został zbudowany wkrótce po lokacji wsi. Przed rokiem 1500 nastąpiła rozbudowa lub budowa nowego kościoła z cegły i kamienia. Z tego okresu częściowo zachowana jest do dziś prosta budowa salowa w stylu gotyckim. 31 marca 1500 r. konsekrowano kościół nadając mu wezwanie Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Wielokrotnie przebudowany w późniejszym okresie, kościół otrzymał nowe nadania, aż w 1970 r. papież Paweł VI nadał kościołowi w Gietrzwałdzie tytuł Bazyliki Mniejszej. Kościół położony jest na wzniesieniu w centrum wsi i ogrodzony jest kamiennym murem. W części północno-wschodniej znajduje się aleja prowadząca do źródelka, w zachodniej Dom Pielgrzyma oraz plebania wraz z kaplicą św. Józefa.

- Kaplica wotywna św. Józefa zbudowana została w 1877, wkrótce po objawieniach Bogurodzicy, w czasie rzekomych objawień św. Józefa, za sprawą proboszcza Weichsela. Została ona wzniesiona z czerwonej cegły, a w jej wnętrzu ustawiono jedną z dwóch figurek św. Józefa. W późniejszych latach prostopadle do ściany wschodniej i zachodniej kaplicy dobudowano drewniane krużganki. Rzut kaplicy w kształcie prostokąta zamknięty poligonalnie od strony północno-zachodniej. Bryła zwarta w formie wieloboku foremngo, pokryta dachem pięciopółcieniowym, jednokondygnacyjna, prawdopodobnie podpiwniczona. Wnętrze wyposażone w ołtarz neogotycki. Obecnie pełni rolę kaplicy pogrzebowej. Wpisana do rejestru zabytków
- Kapliczki. Większość z nich pochodzi z XIX w., wzniesione z cegły na planie kwadratu, dwukondygnacyjne:
- Plebania, 1915,
- Organistówka, 1884,
- Domy: dom nr 13, drewniany, poł. XIX, dom nr 16, drewniany, pocz. XX, dom nr 31 (szkoła polska, drewn., pocz. XX, dom nr 33, 1877,

Giżycko (niem. Lötzen, pol. (dawniej) Łuczany [2], Lec, prus. Lecai)

Miasto i gmina położone na Mazurach pomiędzy jeziorami Kisajno i Niegocin. Oficjalna historia grodu nad Niegocinem rozpoczyna się w drugiej połowie XVI stulecia, wtedy to bowiem książę pruski Albrecht Fryderyk Hohenzollern-Ansbach wystawił pierwszy przywilej, podnoszący osiedle nad jeziorem Löwentin (wówczas Niegocin, w zapisach w formie „Newotin”) do rangi miasta. Po dokumencie tym, który zawierał nadanie na prawie chełmińskim 35 włók ziemi i 4 włók lasu, nie licząc 4 włók pastora i 6 włók będących w posiadaniu trzech karczmarzy, zachował się jedynie strzęp bez daty. Natomiast historia osadnictwa na przesmyku w samym sercu Wielkich Jezior Mazurskich, w okolicach dzisiejszego Giżycka, sięga daleko bardziej wstecz. Pierwsze wzmianki pisane o tym obszarze znalazły się już w drugim stuleciu naszej ery w dziełach Tacyty i Ptolemeusza z Aleksandrii. W ten sposób na europejską arenę dziejów weszły bałtyjsko-pruskie plemiona Galindów, Sudinów i Bartowie, których tereny osadnicze graniczyły ze sobą w okolicach linii Wielkich Jezior Mazurskich, znajdujący się jednocześnie na trasie „bursztynowego szlaku”.

W latach 1277 – 1283 obszar Wielkich Jezior Mazurskich opanował Zakon Krzyżacki. Około roku 1340 na przesmyku między jeziorami Niegocin i Kisajno rycerze zakonni wzniesli gród obronny. Zamek otrzymał nazwę Lötzen i częściowo dotrwał do czasów współczesnych. W połowie XV stulecia pod osłoną zamku zaczęła powstawać osada, założona przez osadników mazowieckich, zwana Nową Wsią. Mieszkańcy zobowiązani byli do daniny oraz innych powinności na rzecz zamku oraz do utrzymywania mostu na drodze przy Niegocinie. Z owego czasu zachował się wystawiony w 1475 r. dokument lokacyjny, zmieniający prawo magdeburskie, którym dotychczas rządziła się Nowa Wieś, na prawo chełmińskie, podpisany przez komtura z Pokarmina – Bernarda von Balzhofena [3].

Herb i pieczęć miejską nadano miastu, które od tej pory przejmowało nazwę zamku – Lötzen, przywilejem z 26 maja 1612 r. Pierwszym burmistrzem Lötzen został Paweł Rudzki. Rozpoczął się powolny rozwój miasta, któremu sprzyjało położenie w pobliżu najkrótszych dróg łączących Lwów, Warszawę i Wilno z portami morskimi Gdańsk, Elbląg, Braniewa i Króleweca.

Wojna francusko-pruska i utworzenie w 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego przyniosły na Mazury znaczne zmiany. Utworzono nowe linie kolejowe, łączące nadniegociński gród z Węgorzewem, Piszem i Oleckiem. Przeprowadzono dużo inwestycji. W czasie I wojny światowej Lötzen dwukrotnie atakowane było przez wojska rosyjskie. Dużą rolę odegrała Twierdza von Boyena, która bezskutecznie oblegana była przez oddziały rosyjskie. W bitwie o wielkie Jeziora Mazurskie, jesienią 1914 i zimą 1915 r., w Lötzen mieściła się kwatera główna marszałka Paula von Hindenburga, późniejszego prezydenta Rzeszy. 13 lutego 1915 r., już po wycofaniu się Rosjan, Lötzen odwiedził również cesarz Wilhelm II. W dwudziestoleciu międzywojennym Lötzen stało się modnym kurortem. Uruchomiono regularną żeglugę pasażerską na Wielkich Jeziorach Mazurskich. W mieście rozbudowano sieć hoteli i pensjonatów, restauracji i kawiarni. Zbudowano elegancką przystań jachtową i pływalię nad Niegocinem. Na wzgórzach nad Niegocinem powstała duża skocznia narciarska. Na okolicznych jeziorach organizowano liczne regaty wioślarskie, żeglarskie i bojerowe. Według spisu powszechnego z 1939 r. Lötzen posiadało 16 288 mieszkańców.

1 września 1939 r. niemieckie jednostki garnizonu Lötzen ruszyły na polskie umocnienia w rejonie Narwi. W latach 1941 – 1944 miasto było siedzibą dowództwa naczelnego tzw. „Osttruppen”, dowodzonego przez płk. Reinharda Gehlena, twórcy służb wywiadowczych Federalnej Republiki Niemiec. Wojna przysłała do miasta nad Niegocinem pod koniec grudnia 1944 r. wraz z pierwszymi nalotami lotnictwa sowieckiego. Atak po lodzie od strony jeziora całkowicie zaskoczył oddziały niemieckie i zmusił je do poddania. Przez cztery kolejne miesiące Lötzen było bezmyślnie niszczone i plądrowane przez Rosjan i szabrowników. 20 maja 1945 r. sowiecka komendantura wojenna przekazała administrację miasta i powiatu władzom polskim.

Giżycko jest nazywane stolicą żeglarstwa w Polsce. Jest jednym z głównych portów na szlaku Wielkich Jezior Mazurskich i jednym z ważniejszych polskich ośrodków turystycznych i wypoczynkowych.

- Most obrotowy na Kanale Łuczzańskim, jedyny tego typu czynny most w Europie z XIX wieku
- Schronisko młodzieżowe w dawnym budynku koszarowym (Twierdza Boyen)
- Twierdza Boyen z XIX wieku
- cerkiew z końca XIX wieku
- Zamek krzyżacki z XIV wieku
- Wieża ciśnieniowa z przełomu XIX i XX wieku (od lata 2007 otwarte dla zwiedzających)

Głotowo

To jedna za starszych wsi na Szlaku Kopernikowskim.

W 1313r. otrzymała przywilej lokacyjny. W latach 1343 – 47 miała tu swoją siedzibę Kapituła Kolegiacka, przeniesiona potem do Dobrego Miasta.

Już z XIV w. była znanym miejscem pielgrzymkowym z rozwijającym się kultem Najświętszego Sakramentu. Kult ten wyrósł w oparciu o legendarne wydarzenia, których ilustracją są malowidła w kościele, będącym cennym zabytkiem, dzięki ciekawemu późnobarokowemu wyposażeniu.

Głotowo słynie z Warmińskiej Kalwarii, wzniesionej w latach 1878 – 1894 a rozmieszczonej malowniczo w zadrzewionym wąwozie rzeczki Kwieli. Powstała ona z inicjatywy zamożnego ziemianina Jana Mertena, który pielgrzymował do Ziemi Świętej i powrócił z zamiarem zbudowania Kalwarii w swojej parafii. Wewnątrz kapliczek Drogi Krzyżowej znajdują się okazałe gipsowe i polichromowane grupy z naturalistycznie przedstawionymi scenami pasyjnymi.

Góra Dylewska

Najwyższe wzniesienie Wzgórz Dylewskich i jednocześnie całej północno-wschodniej Polski, na Pojezierzu Chełmińsko-Dobrzyńskim, na południe od miasta Ostróda.

Wysokość 312 m n. p. m. Jest to wzniesienie morenowe, pocięte licznymi wąwozami i porośnięte bukowym lasem od strony wschodniej i północnej. Na przedpolu Dylewskiej Góry znajdują się pola Grunwaldu. Na szczycie przekątnikowa stacja telewizyjna oraz 37-metrowa wieża widokowa, z której widoczny jest teren w promieniu 40 – 50 km. W odległości 2 km znajduje się jezioro Sałk (3 ha), zwane również Jeziolem Francuskim (wchodzi w skład rezerwatu „Jezioro Francuskie”). Dylewska Góra leży w całości na terenie Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich.

Grodzisko Kadyny

Na miejscu dawnego grodziska, które legenda łączy z imieniem księżniczki pruskiej Kadyny zbudowany został w XVIII w. klasztor Franciszkanów, później zburzony. W ostatnim okresie podjęto jego odbudowę.

Grunwald Gmina Grunwald.

Siedzibą władz gminy mającej 180 km² powierzchni i zamieszkałej przez 5,7 tys. mieszkańców, jest wieś Gierzwałd powstała w XIV w. (pole bitwy) – obszar położony w odległości 2 km na południowy wschód od wsi Grunwald, pomiędzy Stębarkiem, Łodwigowem i Ulnowem (powiat ostródzki, województwo warmińsko-mazurskie). 15 lipca 1410 roku połączone wojska polsko-litewsko-rusko-tatarskie (ok. 29 tys. zbrojnych) pod ogólnym dowództwem Władysława Jagiełły odniosły zwycięstwo nad wojskami krzyżackimi (ok. 21 tys. zbrojnych), dowodzonymi przez Ulricha von Jungingena. Bitwa pod Grunwaldem była jedną z największych bitew średniowiecza i zapoczątkowała zmierzch potęgi Zakonu. Na polu bitwy wznosi się powstałe w 1960 roku, dla upamiętnienia 550 roczni-

cy zwycięstwa, założenie pomnikowe zaprojektowane przez prof. J. Cenckiewicza i W. Bandurę. Składa się ono z obelisku o wysokości 10 m – z wyrzeźbionymi głowami wojów Jagiełły, metalowych masztów o wys. 30 metrów, spiętych kartuszami herbowymi wojsk biorących udział w bitwie, amfiteatru z mapą plastyczną zorientowaną w terenie, przedstawiającą układ wojsk przed bitwą oraz muzeum umieszczonego pod amfiteatrem. W oddaleniu widoczny kamień upamiętniający miejsce śmierci wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, w odległości 700 metrów miejsce dawnej kaplicy pobitewnej z 1411 roku. Corocznie w rocznicę zwycięstwa Jagiełły nad krzyżakami świętowane są „Dni Grunwaldu” obejmujące m.in. inscenizację Bitwy Grunwaldzkiej w wykonaniu około 2000 rycerzy z bractw rycerskich z Polski i zagranicy. We wsi Rychnowo stoi cenny barokowy kościół drewniany z pocz. XVIII w. z oryginalnymi freskami wewnątrz.

Gryźliny

Wieś w powiecie olsztyńskim, w gminie Stawiguda, założona w 1358 r. W Gryźlinach znajduje się kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem św. Wawrzyńca. Kościół gotycki zbudowano to ok. 1573 r., prezbiterium i zakrystia dobudowane zostały na początku XX w. Wieża z XVIII w., drewniana, kryta gontem. Barokowy wystrój wnętrza, ołtarz główny z 1740 r., w balustradzie chóru malowane płyciny z figurami świętych, z XVII w. We wsi znajduje się lotnisko wojskowe, z którego startowały samoloty, uczestniczące w nalotach na Polskę (1939). Po II wojnie światowej nie użytkowane. Obecnie reaktywowane i od 14 czerwca 2007 roku wpisane do Rejestru Lotnisk i Lądowisk ULC pod numerem 36. W Gryźlinach w 1890 r. urodził się Jan Baczewski (1890-1958, zasłużony działacz polski w Niemczech, kierownik i współzałożyciel wielu polskich organizacji i stowarzyszeń, w 1921 r. sekretarz generalny Związku Polaków w Prusach Wschodnich. Wywalczył tzw. ordynację szkolną, zezwalającą na zakładanie polskich szkół prywatnych w Niemczech. W latach międzywojennych działały we wsi liczne organizacje polskie.

Gutkowo

Nazwa wywodzi się od pruskiego zasadzcy o nazwisku Godeken. Była to osada rdzennie pruska, założona w 1352. W latach 1375 – 1400 zbudowanogotycki kościół pod wezwaniem św. Wawrzyńca z XIV w, we wsi również kapliczka przydrożna. W latach międzywojennych Gutkowo spełniało w pewnej mierze funkcje rekreacyjne dla Olsztyna. Kursował tam statek wycieczkowy. W latach trzydziestych zabudowa wsi rozwinęła się wzdłuż szosy w kierunku Olsztyna. W 1987 część obszaru wsi (291,73 ha) włączono do granic miasta jako osobną dzielnicę, która rozrasta się na południe od ul. Bałtyckiej, tworząc osiedla domków jednorodzinnych położone w północno-zachodniej części miasta, nad Jeziorem Ukiel (Krzywym). Na terenie osiedla znajdują się jeziora Redykajny i Tyrsko (potocznie zwane Zbikiem). Kapliczka przydrożna w Gutkowie

Henrykowo

Wieś czynszowa, własność kapituły warmińskiej w komornictwie pieniężnińskim, po 1772 skarbu pruskiego. 1312 wymieniony sołtys, 1317 określone granice wsi, którą w 1326 lokuje na prawie chełmińskim, na polecenie kapituły, zasadzca Henryk Labenyk jako osadę 113-ianową; w 1783 z 87 zagrodami. Dwudrożna ulicówka zbliżona do owalnicy, z kościołem w centrum, na placu zawartym między ulicami.

KOŚCIÓŁ PAR, p. w. śś. Katarzyny i Marii Magdaleny (fig. 37). Prawo patronatu kapituły warmińskiej. 1326 uposażenie dla istniejącej już parafii, której pleban wzmiankowany 1481. Obecna budowla zapewne z końca w. XIV, realizowana etapami, z nieznacznie później dostawionymi szkarpami, kruchtą pd. i szczytami. Splądrowana 1414, zniszczona zapewne 1454 – 66, po odbudowie rekonsekrowana 1501. Na miejscu drewnianej wieży z 1623 postawiono 1710 – 5 nową murowaną, sięgającą tylko wysokości dachu nawy, podwyższoną 1886 i zwieńczoną hełmem 1888 projektu arch. Friedricha z Braniewa. 1724 zasklepiono zakrystię i dobudowano przy niej od zach. kruchtę. Kościół wielokrotnie remontowany: 1500, 1721, 1795, 1833, 1886, 1925, 1930 – 2. W 1945 zniszczony poważnie, odbudowany do 1952, wówczas usunięto wieżę, pozostawiając jedynie jej przyziemie używane jako przedsionek. Gotycki. Orientowany. Murowany t cegły o układzie gotyckim, z użyciem nielicznej zendrówki. Salowy, pięcioosiowy, na planie wydłużonego prostokąta; od pn. prostokątna zakrystia z barokową kruchtą od zach., od pd. gotycka kruchta i od zach. przedsionek, będący resztką wieży z 1710 – 5. Wnętrze kryte sufitem z fasetą wyk. 1833 przez Jana Fleschera z Pieniężna, mai. 1840 przez Jana Strunge z Reszla, restaurowanym 1930 – 2 (na miejscu stro-pu z ok. 1500, wzmiankowanego 1581 jako malowany); w zakrystii i kruchcie pn. sklepienia kolebkowe 1724, w kruchcie pd. krzyżowe w. XVIII; przedsionek zach. kryty prowizorycznie 1952. Dwa wejścia: z nawy do zakrystii oraz w kruchcie pn. identyczne, gotyckie z końca w. XIV, o łuku półpełnym i uskokowych ościężach. Elewacja pd. i wszystkie narożniki korpusu wsparte dwuuskokowymi szkarpami; w zwieńczeniu ścian płycinowy, tynkowany fryz podokapowy, okna w większości przerobione 1721 oraz 1795 przez murarza Schwarza z Pieniężna, zamknięte odcinkowo, obustronnie rozglifione; jedynie w trójosiowej elewacji wsch. oraz w skrajnych zach. osiach ścian bocznych pierwotne okna gotyckie, ostrołukowe, obustronnie rozglifione, ujęte głębokimi również ostrołukowymi blendami, które w elewacji pd. już w trakcie budowy zostały zamurowane i zakryte szkarpami. Szczyt wsch. gotycki z przełomu w. XIV i XV, przebudowany 1721 i 1880, restaurowany 1930 – 2; schodkowy z neogotycką sygnaturką 1880, dzielony słupkami sterczynowymi, ustawionymi kątowno, między którymi blendy ostrołukowe i nad nimi odcinki fryzów płycinowych z dekoracją maswerkową wykonaną w tynku 1930—2. Kruchta pd. gotycka z przełomu w. XIV i XV, z zamurowanym wejściem o łuku półpełnym w. XVIII, flankowanym gotyckimi blendami; fragmenty szczytu gotyckiego, trójkątnego, dzielonego kątownymi słupkami sterczynowymi i wy-

dzielonego fryzmem z cegieł ułożonych rębem skośnym. Zakrystia wraz z pn. kruchtą z oknami 1724, z tego czasu portal kruchty o łuku odcinkowym z kluczem, ujęty pilastrami toskańskimi wspierającymi cienkie gzymsowanie, nad którym nisza z figurą św. Katarzyny, barokową 1724. Dachy ceramiczne, dwuspadowe, nad zakrystią i kruchtą pn. pulpitarne, nad fragmentem wieży nakrycie prowizoryczne. W przejściu z przedsionka zach. krata żelazna, kuta, z pocz. w. XVIII, przerobiona w 2. poł. w. XIX i w. XX; stolarka drzwi kruchty pn. z okuciami i zamkiem 1724 (fig. 494). – Polichromia stropu neobarokowa, wyk. Jan Strunge z Reszła 1840, resta-urowana 1930 – 2 przez Jerzego Masutha z Reszła, z Trój-cą Św., czterema ewangelistami i aniołami wśród dekoracji akantowej. – Ołtarz główny wczesnoklasycystyczny ok. 1800, wyk. Krystian Beniamin Schulz (?); architektoniczny, dwukondygnacyjny, z rzeźbami św. Andrzeja i Rocha, z obrazami barokowymi 1682 mal. przez Jerzego Pipera: w dolnej kondygnacji Przyjęcie św. Katarzyny do Chwały Niebieskiej, w górnej św. Maria Magdalena (fig. 338), prze-malowane 1854 przez L. Hintza z Pieniężna. Na strychu zachowane fragmenty ołtarzy bocznych, późnobarokowych ok. 1735, przerobionych 1806: lewego z rzeźbami św. Piotra, Pawła, Augustyna i Ambrożego oraz obrazem Anioła Stróża z w. XVIII, prawego z rzeźbami św. Franciszka, Antoniego, Jana Ewangelisty, Jana Nepomucena i obrazem św. Mikołaja z w. XVIII. Ambona wczesnoklasycystyczna wyk. 1795 Krystian Beniamin Schulz, złośli 1797 malarz Hubel, z rzeźbami dwóch nierozpoznanych świętych na baldachimie. Dwie chrzcielnice granitowe, zapewne średniowieczne (fig. 217). Obrazy: 1. Św. Antoni Padewski sprawający cudowne przyrośnięcie odrąbanej nogi młodzieńca (fig. 347), barokowy, przypisywany Piotrowi Kolbergowi (rzekomo z jego autoportretem i widoczną w w. XIX sygnaturą i datą 1712), prawdopodobnie jednak wcześniejszy, z 2. poł. w. XVII, oparty na wzorach włoskich; 2. Św. Józef z Dzieciątkiem (fig. 339), barokowy, sygn. Jerzy Piper 1680, pierwotnie w ołtarzu głównym; 3. Zdjęcie z Krzyża (fig. 366), prymitywne powtórzenia kompozycji Federica Barociego, zapewne w. XVIII. Krucyfiks (fig. 414) barokowy z końca w. XVIII. Płyty nagrobne miejscowych proboszczów, piaskowcowe, inskrypcyjne: 1. Jana Hofmanna (zm. 1752); 2. Józefa Schultza (zm. 1756). Kielich (fig. 460) późnogotycki ok. 1500, z czarą dodaną w w. XX, z sześciolistną stopą, na której rytowany Tron Łaski z nałożonym odlewającym krucyfiksem, oraz rytowane postacie św. Jana Ewangelisty, Barbary, Andrzeja, Doroty, N. P. Marii z Dzieciątkiem; od spodu napis minuskułą gotycką stwierdzający pochodzenie z niezidentyfikowanej kaplicy w Orniecie oraz cecha imienna JS (być może Jerzy Schmid z Braniewa). Lichtarz paschalny cynowy, barokowy z 1. poł. w. XVIII. Cztery lichtarze cynowe, barokowe z 2. poł. w. XVIII. Krzyż cmentarny, barokowy z końca w. XVIII. – Przed kościołem na dzwonnicy dzwon późnogotycki, z minuskułowymi gotyckimi napisem inwokacyjnym ku czci św. Katarzyny i Marii Magdaleny, w układzie lustrzanym, datą 1503 i niezidentyfikowaną cechą ludwisarza (mistrz Konrad?).

■ PLEBANIA.

Późnobarokowa 1787, o wnętrzach przebudowanych 1922. Ustawiona kalenicowo, szczytem zwrócona ku ulicy, w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła. Murowana, tynkowana. Parterowa, podpiwniczona, z częściowo mieszkalnym poddaszem. Na planie prostokąta, dwutraktowa, z sienią i schodami na osi; pomieszczenia przebudowane, kryte nowymi sufitami. Elewacje sześci- i dwuosiowe, z wydatnym gzymsem podokapowym. Dach ceramiczny, naczółkowy z facjatkami.

■ KAPLICZKA.

Ustawiona w centrum wioski. Z w. XVIII lub pocz. w. XIX. Murowana, słupowa, we wnęce drewniana figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem, ludowa.

Ilawa

Jest miastem leżącym na styku dawnych pruskich ziem Pomezanów, Pogezanów i Sasinów. Otaczają ją wody najdłuższego w Polsce jeziora (27,5 km) - Jezioraka, na którym usytuowana jest największa wyspa śródlądowa Europy, czyli „Wielka Żuława”. Nazwa miasta wywodzi się od pruskiego słowa *ilis*, co znaczy czarny. To samo słowo w języku łotewskim oznacza błoto lub bagno. I tak, bałtosłowiańskie słowo *ilu* lub *ilo* znaczy zarówno czarny, brudny, jak i błoto bądź muł. Etymologia nazwy Naszego miasta jest zatem powiązana z bagnistą okolicą lub też z czarnym kolorem tafli Jezioraka.

Najstarsza nazwa Ilawy wyrażona w pisowni łacińskiej, brzmiała *Ylavia*, w niemieckiej zaś *Ylaw* albo *Ylau*. Modyfikacja nazwy nastąpiła w XV wieku, kiedy to do słowa *Ylavia* dodano określenie *Theuto Ilavia*, *Ilow Theutonicalis* oraz *Teutschen Eylaw*. W wieku XVI zmieniono nazwę na *Deutsch Eylau*, która obowiązywała aż do roku 1945. Rok po ukończeniu II wojny światowej mieszkańcy miasta powrócili do średniowiecznej nazwy *Ilavia*, która w języku polskim brzmiała *Ilawa*.

Miasto zostało założone w roku 1305 na mocy przywileju komtura dzierzgońskiego Siegharda von Schwartzburga. Prawdopodobnie powstało ono, aby rozwinąć kolonizację ziem regionu Ilawy, a także aby pełnić rolę obronną. Ilawa była bowiem miastem granicznym położonym na szlaku łączącym ją z Malborkiem, który od 1309 roku stanowił siedzibę wielkiego mistrza krzyżackiego. Założycielem miasta był Niemiec, Wilhelm, i to on sprowadził do Ilawy osadników niemieckich. W obrębie miasta mieszkali zatem wyłącznie Niemcy, w okolicach zaś Prusowie. W ilawskich jarmarkach uczestniczyli także Polacy, ale nie wchodził oni w poczet mieszkańców miasta. Dopiero po ostatniej wojnie polsko-krzyżackiej do Ilawy zaczęli przybywać Polacy z sąsiednich ziem: chełmińskiej, Michałowskiej i Dobrzyńskiej. W XVII wieku była ich już znaczna ilość a ponadto zajmowali wysokie stanowiska w mieście. Ilawianie doby średniowiecza utrzymywali się z rzemiosła, handlu, browarnictwa, rybołówstwa i bartnictwa. Przyjmuje się, że w średniowieczu Ilawa liczyła 450-500 mieszkańców. Budowlą górującą nad miastem był kościół. Już w dokumencie lokacyjnym z 1305r. przewidziano miejsce na jego budowę. Jak głosi tradycja

miał on być zbudowany w 1318r. Parafia itawska znajdowała się pod patronatem Zakonu, dzięki czemu była dobrze uposażona.

W połowie XV wieku nastroje społeczeństwa nie były przychylnie władzy zwierzchniej. Coraz większą popularnością cieszył się Związek Pruski. W 1454r. wybuchło powstanie przeciw rządowi krzyżackim. Mieszczanie itawscy opowiedzieli się po stronie powstańców, którzy opanowali Morąg, Nidzicę czy Lubawę. Gdy jednak doszły wieści o klęsce wojsk polskich pod Chojnicami, Krzyżacy zaczęli odzyskiwać utracone miasta. 25 września 1454r. Itawa wróciła pod panowanie krzyżackie. Władze w mieście od tej pory sprawował komtur ostródzki Wilhelm von Eppingen. W połowie listopada 1454r. do Itawy przybyli zaciężni czescy będący na służbie krzyżackiej. Niestety Zakon nie wypłacał im żołdu, dlatego też ci rabowali mieszczan. Po pewnym czasie czescy zaciężni przejęli Itawę za nieopłacony żołd, co wykorzystwała strona polska. 6 czerwca 1457 roku Itawa została wykupiona z rąk czeskich i dostała się w polskie posiadanie. Od tego czasu była celem ataków krzyżackich. We wrześniu 1457r. doszło do bitwy między wojskami polskimi a zakonnymi. Niestety na wieść o śmierci dowódcy załogi polskiej i opanowaniu Malborka przez Krzyżaków, polscy mieszkańcy postanowili pozbyć się uciążliwych zaciężnych polskich i wpuścić do miasta wojska krzyżackie. Tym samym miasto ponownie znalazło się we władaniu krzyżackim.

Gdy w 1525 roku mistrz Albrecht Hohenzollern zrezygnował z szat zakonnych i został księciem świeckim, jego ziemie stały się księstwem a Itawa znalazła się pod panowaniem Prus, zwanych odtąd Książęcymi. Po okresie wojen polsko-krzyżackich, od 1521 roku w mieście zapanował stuletni czas pokoju, który zburzyła w roku 1628 kolejna wojna, tym razem polsko-szwedzka. Itawianie zmuszeni zostali do utrzymywania wojsk szwedzkich stacjonujących w pobliskich Małykach, co bardzo zubożyło gospodarkę miasta. Następnie w okresie wojny siedmioletniej- kiedy wojska austriackie w sojuszu z rosyjskimi zaatakowały Prusy Książęce i utworzyły na ich obszarze Nową Rosję- Itawianie borykali się z nałożonymi na nich przez Rosję wysokimi podatkami oraz z innymi obciążeniami wojennymi. W 1806 roku rozpętała się wojna francusko-pruska a wojska napoleońskie zajęły Itawę. Od kwietnia do czerwca 1807 roku, w barokowym pałacu w pobliskim Kamieńcu zatrzymał się sam Napoleon, który obmyślał tam kolejną kampanię wojenną. Przez cały 1807 rok Itawianie po raz kolejny musieli utrzymywać obce wojska. Ponowny przemarsz wojsk napoleońskich przez Itawę w 1812 roku, gdy armia francuska planowała uderzenie na Rosję, skończył się ubóstwem.

W XVIII stuleciu Itawa stała się ośrodkiem garnizonowym, w którym władze pruskie zaczęły umieszczać swe jednostki wojskowe. Stacjonowali tu piechurzy i dragoni, wzniesiono wojskowe magazyny, zbrojownię, prochownię i szpital. W XIX wieku przybywały do Itawy nowe rodzaje wojsk: ułani, piechota, artyleria. Miasto czerpało duże korzyści z takiego stanu rzeczy, bowiem armia dawała Itawianom zatrudnienie, gdyż dla jej potrzeb pracowali rzemieślnicy itawscy, a poza tym wciąż wzrastała liczba ludności. Inwestowano również w rozbu-

dowę węzła komunikacyjnego. Zbudowano kanał łączący Jeziorak z Jeziorem Drwęckim, powstały nowe drogi, ale przede wszystkim Iława zyskała kontakt z innymi miastami dzięki uruchomieniu kilku linii kolejowych. Po rozbudowie kolei toruńsko-wystruckiej, w 1872r. linia kolejowa z Torunia przez Iławę dotarła do Olsztyna. W Iławie zbudowano wówczas dworzec kolejowy. Cztery lata później oddano do użytku odcinek Malbork-Iława, dzięki czemu wybudowano drugi dworzec kolejowy, zwany Iława Miasto. Nasze miasto zyskiwało coraz większe znaczenie pod względem komunikacyjnym a dzięki temu stawało się również rozwijającym się ośrodkiem przemysłowym. Co ważne, pod koniec XIX wieku zaczęli przyjeżdżać do Iławy turyści pragnący odpocząć nad Jeziorakiem i zwiedzać okoliczne zabytki. Poza tym w latach 1910-1912 wzniesiono okazały neobarokowy gmach ratusza. Stał on przy głównej ulicy, zwanej wówczas Kaiserstrasse. Niestety sytuacja ta zmieniła się, gdy wybuchła I wojna światowa, w wyniku której Iława została bardzo osłabiona gospodarczo. Wkrótce przyszedł wielki kryzys ekonomiczny 1930 roku, wskutek którego zarówno w Iławie jak i w całym Niemczech coraz większym poparciem cieszyła się partia hitlerowska.

W 1931r. rozpoczęto dwuletnią budowę nowego kościoła katolickiego, nazwanego później „Białym kościołem”. Po kampanii wrześniowej 1939 roku Iława stała się częścią Prus Zachodnich. W mieście powstał obóz pracy dla mężczyzn i kobiet. Przebywający w nim Polacy, Żydzi i Rosjanie zmuszani byli do nieludzkiej pracy przy rozbudowie węzła kolejowego i w fabrykach. Kiedy w 1945 roku do miasta wkroczyły zwycięskie wojska armii rosyjskiej- plądrując dobytek Iławian, mordując i podpalając miasto- doprowadzili do niemal całkowitego zniszczenia Iławy. Władzę nad opustoszałym miastem przejęła komendantura rosyjska. Iława została włączona w granice państwa polskiego i stopniowo zaczęli przybywać do niej polscy osadnicy z Pomorza., Mazowsza, regionu lubelskiego i kieleckiego. Powoli odradzało się także życie w powojennej Iławie. Od 1949 roku rządy w mieście przejęła Polska Zjednoczona Partia Robotnicza. Nastąpiły ciężkie czasy nie tylko dla Iławy, ale również dla całej Polski. Po śmierci Stalina i Bieruta powstały tu nowe szkoły, wzrosła znacznie liczba mieszkańców, rozwijał się także przemysł. Iławianie doceniając walory naturalne i piękne położenie swego miasta inwestowali w rozwój turystyki. Iława miała stać się uzdrowiskiem przyciągającym wielu wczasowiczów. W trudnej rzeczywistości okresu PRL-u odskocznią od problemów była dla mieszkańców rozwijająca się lokalna kultura. W 1971 roku Stanisław Kumórka założył przy Zespole Szkół Budowlanych Szkołę Orkiestrę Dętą; w 1981 roku otwarto Szkołę Muzyczną I Stopnia; w 1983 Miejska Biblioteka Publiczna wraz z nową siedzibą otrzymała nazwę przebywającego niegdyś w Iławie poety- Edwarda Stachury a w 1986 powstał odnoszący sukcesy do dnia dzisiejszego chór „Camerata”. W 1990 roku w wyborach demokratycznych Iławianie wyłonili 28-osobową Radę Miejską a ta wybrała swego burmistrza, którym został sprawujący ten urząd do 2002 roku Adam Zyliński. Od tego czasu Iława jest miastem wciąż rozwijającym się gospodarczo, kulturalnie a przede wszystkim turystycznie.

Jaroty (niem. Jomendorf)

Największe pod względem liczby mieszkańców osiedle (jednostka pomocnicza gminy) Olsztyna, stanowiąca część oficjalnego podziału administracyjnego miasta. Nazwa pochodzi od wchłoniętej przez miasto wsi. Dzielnicy Osiedlu administracyjnie podlegają:

Wieś Jaroty założona została w 1342 roku na terenie komornictwa olsztyńskiego, na Warmii, kilka kilometrów na południe od Olsztyna (niem. Allenstein). Jej założycielem okazał się być Prus Jomen, od którego nazwiska pochodzi niemieckie miano ówczesnej wsi. Do pierwszych lat po wojnie zamieszkiwana w większości przez rdzennych Warmiaków. Mieściła się tu szkoła. Pod koniec lat 70. XX w. nastąpił rozwój urbanistyczny Olsztyna w kierunku Jarot. W latach 80. i 90. w okolicach dawnej wsi rozrosła się największa pod względem liczby mieszkańców olsztyńska dzielnica mieszkaniowa – Jaroty.

Jeleń

Pierwsza wzmianka o wsi Jeleń pochodzi z 1410 roku. W roku 1442 powstał tu rycerski folwark. Wieś zachowała w większości tradycyjną zabudowę z drewna i czerwonej cegły. W Jeleniu ma swa siedzibę dyrekcja Welskiego Parku Krajobrazowego utworzonego w 1995 roku dla ochrony rzeki Wel, jej doliny i jezior, przez które przepływa. Park, znajdujący się na terenie powiatów działdowskiego i nowomiejskiego, zajmuje powierzchnię 24237 ha, a jego otuliny 3793 ha. W budynku dyrekcji Parku mieści się ciekawe Muzeum Etnograficzne i Przyrodnicze. Na wschód od Jelenia znajduje się ornitologiczny rezerwat przyrody „Bagno Koziana” obejmujący tereny zarastającego jeziora.

Jezioro Gim

Leżące koło wsi Nowa Kaletka, na wschód od Jeziora Łańskiego, w kompleksie Lasów Ramuckich, 30 km na południe od Olsztyna, w dorzeczu: Omulew – Narew – Wisła.

Jezioro jest użytkowane rekreacyjnie. Ośrodki wczasowe, wraz z plażą i pomostami, znajdują się na północnym brzegu jeziora. Na tym brzegu znajdują się także zabudowania wiejskie Nowej Kaletki.

Zbiornik posiada wydłużony równoleżnikowo kształt. Największe przegłębienie (25,8 m) głębokość średnia – 7,6 m, powierzchnia – 175,9 ha. Długość maksymalna – 3300 m, szerokość maksymalna – 1000 m. Długość linii brzegowej wynosi 8600 m. We wschodniej części jeziora, znajduje się niewielka wysepka, na której spotkać można przesiadujące kormorany. Na jeziorze gnieźdzą się także łabędzie. W jeziorze występuje sielawa, sieja, szczupak, lin, okoń, leszcz, płoć. Południowy brzeg jeziora jest w części podmokły i niski, a północny wyższy i piaszczysty. Nie posiada stałych dopływów powierzchniowych, zasilane jest wodami podziemnymi i z rowów melioracyjnych (funkcjonujących okresowo). Odpływ następuje w kierunku południowym, przez dwa łączące się ze sobą cieki. Linia brzegowa jeziora jest dobrze rozwinięta, w litoralu roślinność szuwarowa. Brzegi otoczone lasami (głównie w części wschodniej), łąkami i po-

lami (w części zachodniej). W oczeretach występuje trzcina i sitowie. Wśród elodeidów występuje moczarka kanadyjska, jaskier krążkolistny.

Jezioro Redykajny

Położone w północnej części Olsztyna na terenie osiedla Gutkowo w sąsiedztwie osiedla Redykajny.

Powierzchnia zwierciadła wody wynosi od 29,9 ha. Zwierciadło wody położone jest na wysokości 102,9 m n. p. m. Głębokość maksymalna wynosi 20,6 m.

Kadyny

Są bez wątpienia najciekawszą miejscowością na Wysoczyźnie Elbląskiej, o bogatej historii. Na miejscu staropruskiego grodu Krzyżacy postawili w XIII w. obronny dwór. W 1340 r. majątek Kadyny przechodzi w ręce rycerza z okolic Ostródy Jana Bażyńskiego. Jeden z kolejnych właścicieli podarował w 1898 r. majątek niemieckiemu cesarzowi Wilhelmowi II.

Wartość zabytkową ma zespół budynków dworskich, w których obecnie mieści się Państwowa Stadnina Koni. Obok znajduje się z barokowy pałac, którego najstarsza część pochodzi z 1688 r., a obecnie mieści w swych murach hotel „Kadyny Palace”. Uroku całości dodaje przyległe założenie parkowe, przechodzące w las i graniczące bezpośrednio z rezerwatem przyrody „Kadyński Las”.

Kamionki

W czasie I wojny światowej 28 sierpnia 1914 roku odbyła się tu zacięta bitwa wojsk niemieckich z nacierającymi wojskami rosyjskimi.

W roku 1946 we wsi adaptowano kuźnię na kaplicę katolicką. Kaplicę obsługiwał ks. Adam Szabunia proboszcz parafii w Sterławkach Wielkich. Współcześnie Kamionki są samodzielną parafią, która należy do Dekanatu Giżycko.

Kanał Elbląsko-Ostródzki

Jest unikalnym systemem wodnym łączącym kilka zachodniomazurskich jezior z Zalewem Wiślanym. Oryginalność polega na pokonywaniu 100-metrowej, prawie naturalnej występującej w tym regionie, różnicy poziomów wody przy pomocy systemu śluz i pochylni. Te ostatnie są szynowymi urządzeniami wyciągowymi napędzanymi mechanicznie siłą przepływu wody. Ten, światowej klasy zabytek sztuki hydrotechnicznej, zaprojektowany przez inżyniera Jakoba Georga Steenke na pocz. XIX w. na dworze Fryderyka I i II w celu gospodarczego połączenia wodnego Prus Wschodnich (niem. „Oberland”) z Bałtykiem – prawie 20 lat czekał na rozpoczęcie budowy, (1825-1844). Znacznie krócej trwała sama budowa, bo tylko 8 lat. Od 1852r, między Iławą a Elblągiem zaczął kursować parowiec iławskiego armatora „Reederei Kardinal”, a później również firmy „Reederei Matzmor”; (parowce śrubowe „Martha” i „Ernst”). Przewoźnik z Zalewa nazwiskiem Munter dysponował statkiem „Ursula”.

Odcinek Miłomłyn – Ostróda otwarto oficjalnie dopiero w 1860 r., mimo, iż pierwszy statek z Elbląga przypłynął kanałem do Ostródy już w 1856 r. Ostatni

odcinek systemu kanałów z Ostródy do Starych Jabłonek przez Jez. Pauzeńskie oddano dopiero w 1873 r. Niemal równoległe uruchomienie w 1872 r. konkurencyjnej linii kolejowej osłabiło gospodarcze znaczenie kanału, jednak do 1912 r. służył on wyłącznie transportowi płodów rolnych, drewna i artykułów przemysłowych.

Poza spławem drewna do transportu służyły barki produkcji elbląskiej stoczni „Schichau-Werft” oraz statki ostródzkiego Urzędu Budownictwa Wodnego (niem. „Wasserbauamt”): parowce „Steenke”, „Róthloff” oraz holownik motorowy „Osterode”. Na statkach tych pływał późniejszy armator (ur. w 1888 r. w Siemianach) Adolf Tetzlaff. Jego przedsiębiorstwo żeglugowe „Schiffs – Reederei Adolf Tetzlaff” obok transportu gospodarczego zainicjowało przewozy turystyczne łodzią motorową „Róza Jezior” (niem. „Seerose”). Do 1927 r. flota turystyczna Tetzlaffa wzbogaciła się o: statek „Herta,” (1914) i jednostkę wycieczkową „Heini” (1925). Po 1927 r. statek „Konrad” zbudowany w stoczni elbląskiej rozpoczął regularne rejsy turystyczne Ostróda-Elbląg.

Organizacją rejsów zajęło się w latach trzydziestych Biuro Obsługi Turystycznej (niem. „Verkehrsburo”) w Ostródzie. W Elblągu żeglugę turystyczną oferowały dwa biura prowadzone przez Wenzela i Harwardta oraz stowarzyszenie z Królewca pn. „Landesverkehrverband Ostu. Westpreussene. V”. Przedsiębiorstwo A. Tetzlaffa funkcjonowało do końca 1944 r. Działania wojenne 1945 r. spowodowały poważne uszkodzenia techniczne urządzeń kanału.

Z inicjatywy Zygmunta Mianowicza i przy pomocy A. Tetzlaffa w 1948 r. ponownie udrożniono kanał, na którym Żegluga Gdańska wznowiła regularne rejsy turystyczne.

W połowie lat siedemdziesiątych tabor pływający przejęła Żegluga Mazurska, a od 1992r. armatorem jest samorządowy Zakład Komunikacji Miejskiej w Ostródzie „Żegluga Ostródzko-Elbląska”.

Budując Kanał Elbląski jego twórcy musieli rozwiązać podstawowy problem - jak pokonać spadek 99.5m na krótkim odcinku ok. 9 km między Buczyńcem a Jeleniami. Początkowo zakładano tutaj budowę 32 śluz komorowych. Do 1850r wykonano 5 śluz (od Jez. Drużno do Jeleni – trzecia śluza położona była na wysokości dzisiejszej pochylni). Już w trakcie prac projektowych pomysły budowy śluz budził poważne wątpliwości. Duży problem stanowiło zaopatrzenie w wodę w ilościach niezbędnych do śluzowania statków. Już z chwilą rozpoczęcia prac w 1844r budowniczy kanału George Jacob Steenke prezentował nie w pełni wykrystalizowane idee zastąpienia śluz komorowych innym rozwiązaniem (inspirowały go tutaj uzyskane z Anglii informacje o budowie i działaniu transporterów do przemieszczania wagonów kolejowych po drogach żelaznych). Projekt budowy pochylni narodził się w 1850r po powrocie Steenkego z podróży do Anglii i USA. Rozwijając idee techniczne pochylni na Kanale Morrisa (z lat 1825 – 1833) zaproponował budowę pochylni typu suchego tj. jednostka pływająca pokonuje różnicę poziomów po torowisku ułożony na specjalnym wózku (na pochylniach „mokrych” statek pokonuje różnicę poziomów po torowisku, ale w komorze wypełnionej wodą). Początkowo wybudowano

cztery pochylnie: Jelenie, Oleśnicę, Kąty i Buczyniec. Po uruchomieniu tych pochylni w latach 1860/61 odcinek ze śluzami komorowymi na wysokości Całun stanowił wąskie gardło całego kanału. Pierwsze projekty zakładające likwidację śluz i zastąpienie ich analogiczną pochylnią jak pozostałe powstały już w 1864r. Realizację pochylni Całuny podjęto jednak znacznie później (oddano do użytku w 1883r). Przyjęte rozwiązanie – pochylnie z grzbietem suchym – spowodowało, że zużycie wody na napęd kół wodnych (lub turbiny) jest 5-cio-krotnie niższe niż byłoby niezbędne w śluzach, które mogłyby być wybudowane zamiast pochylni. Ostatecznie na Kanale Elbląskim wybudowano 5 pochylni, służących do pokonania prawie stumetrowej różnicy poziomów wody: Całuny, Jelenie, Oleśnica, Kąty i Buczyniec.

Kanał Mazurski

Projekt budowy Kanału Mazurskiego, który powstał pod koniec XIX wieku, opierał się na wcześniejszych pracach braci polskich, którzy osiedli na terenie Prus Książęcych. W XVII w. Józef Naronowicz-Naroński opracował dokładne mapy jezior i plan połączenia kanałem rzeki Pregoty z Niemnem, a kontynuator jego prac Samuel Suchodolec (Suchodolski) opracował projekt kanału mającego połączyć jez. Śniardwy z jez. Niegocin i dalej z rzeką Pregotą.

Budowę kanału rozpoczęto w 1911, ale budowę jego przerwała wkrótce I wojna światowa. Budowę kanału wznowiono w 1934 i kontynuowano ją do 1940. Po II wojnie światowej nie podjęto przerwanych prac. Kanał Mazurski łączył jezioro Mamry z rzeką Łyną na terenie obwodu kaliningradzkiego, która jest dopływem Pregoty.

Kanał Tacki

Kanał mazurski o długości 1,62 km, szerokości 12 m i przeciętnej głębokości 1,8 m. Kanał łączy Jezioro Tałtowisko z Jeziorem Tałty. Przez kanał przechodzi droga ze Skorupek do Tałt. Most drogowy znajduje się w początkowej części kanału od strony Jeziora Tałtowisko. Brzegi kanału są wybetonowane, a po obu stronach biegnie (obecnie częściowo zniszczona) ścieżka.

Kielary

Wieś nad Jeziorem Kielarskim, obecnie nie istniejąca, pomiędzy wsiami Ruś oraz Bartążek, 8 km na południe od Olsztyna) założona w 1361 r. jako majątek rycerski (obok sąsiednich Gągfawek i Maud) na 10 włókach. Od 1375 r. właścicielem był Jan Kielarski. W wieku XVIII, Kielary należały do szlacheckiej rodziny Milewskich. Potem majątek należał do Wawrzyńca Kolma, potem Grzywacza i w XIX w. do rodziny Pannwith i Niesand. W XIX w., gdy majątek stał się własnością rodziny Erdmann. Do majątku należała karczma w Zazdrości (obecnie leśniczówka) przy drodze do Butryn. W 1925 r. Kielary zostały włączone do Rusi. Wieś zniszczona w czasie wojen polsko-krzyżackich w XV i XVI w. Z tego powodu uległa wyludnieniu. Ponownie zasiedlana była w latach 1516-1519 i 1520-1521 przez Mikołaja Kopernika (przebywał dwukrot-

nie w Bartągu (27 lutego 1517 i 14 marca 1518), Tomaszkowie (4 maja 1518) oraz Jarotach (31 maja 1521).

Pozostałości cmentarza rodzinnego Erdmannów znajdują się na wysokim wzniesieniu, w odległości około 2 km od ruin zabudowań dawnego majątku. Obecnie znajduje się tam pamiątkowy kamień. Erdmannowie stworzyli w Kielarach bardzo dobrze funkcjonujący folwark. Zajmowali się hodowlą zwierząt, uprawiali ziemię, prowadzili cegielnię (znajdowała się w sąsiedniej wsi) oraz gorzelnię. Do dziś w pobliżu ruin dworu znajdują się pozostałości kamiennych kadzi do produkcji alkoholu, wybetonowanych przez kolejnych właścicieli i spełniających od tej chwili funkcję silosów.

Park dworski w Kielarach położony jest przy wschodnim brzegu Jeziora Kielarskiego. Ze względu na specyficzne położenie parku niewiele osób wie o jego istnieniu.

Park leży tuż nad Jeziorem Kielarskim, w odległości 20 m od jego brzegu. W lesie jeszcze dziś można odnaleźć pozostałości biegnącej wąwozem brukowej drogi, która dawniej prowadziła do majątku. W bezpośrednim sąsiedztwie parku znajduje się źródło. Wypływający z niego strumyk zasila rzekę Łynę.

Krosno

Wieś folwarczna, kolejno własność: od 1384 von Kros-sen, od 1535 von Per-bandt, 1587 – 1632 Barczów z Braniewa, po 1637 Anny Doroty Barcz i jej męża Wilhelma Ostenschau von Walferstein, 1688 – 92 kanonika Piotra Floriana Krügera, 1692 kapituły warmińskiej, czasowo 1709 – 10 Andrzeja Drommlera burmistrza z Pieniężna, od 1720 kongregacji księ-ży diecezjalnych, po 1821 księży emerytów. Powstaje na ob-szarze gęstego osadnictwa staropruskiego, 1384 uzyskuje pra-wo chełmińskie. W tym też czasie Jan v. Krossen łączy dwa sąsiadujące majątki: Bludyn (lokowany 1344, własność bis-kupia) i Gayliten (należący w w. XIV kolejno do: Barto-mieja z Ornety, Jana Stryproka, Mikołaja v. Krossen). Od końca w. XVI miejscowość odpustowa, w której 1594 kar-czma dla pątników. Wieś poło-żona w zakolu Drwęcy War-mińskiej. Wielodrożna, o rzadkiej zabudowie, z przy-siółka-mi, z centralnym placem nad rzeką, na którym zespół od-pustowy z konwik-tem kapłańskim i folwarkiem; na lewym brzegu rzeki kolonia z w. XIX i XX. Naj-większy kościół odpustowy okolicy znajduje się w Krośnie (Krossen), wsi 4 km na wschód od Ornety, które w dokumentach z XV w. nosi nazwę Bludyn. Wedle le-gendy znalazły tu dzieci w rzece Drwęcy obraz M. Boskiej na kamieniu [figurkę], w którym to miejscu wystawił w r. 1593 burmistrz Braniewa – Brunsbergi Barcz kap-licę. Gdy z powodu cudów rósł napływ pielgrzymów a kaplica nie wystarczała wystawiono obecny kościół w latach 1715-20 przy po-mocy biskupa Potockiego, który go też poświęcił. Plany nadesłano z Warszawy, a budową kierował Reimers. Jest to trzynawowy budynek barokowy z dwoma wieżami po obu stronach fasady, przy-pominający założeniem kościół w Św. Lipce, lecz nie tak bogaty. Długość kościoła wynosi 37 m, szerokość 18 m. Niektóre szczegóły ornamentacyj-ne wskazują, że fasadę wykończono dopiero w epoce rokoka. Barokowy ogromny ołtarz główny jest dziełem rzeźbiarza Preikego [Peuckera] z Brunsbergi (1724),

a w nim umieszczono cu-downny obraz. Ołtarze boczne są dziełem Peuckera i Biereichla, ołtarz M. Boskiej w prawej nawie fundował zapewne biskup Potocki, o czym świadczy jego herb Pilawa umieszczony u góry. Obraz św. Jana Nepomucena pochodzi z roku 1893. W ołtarzach lewej nawy obrazy św. Stanisława Kostki, Niep. Poczęcia i św. Antoniego z Pad-wy. Barokową kazalnicę zdobi rzeźba Trzech Króli, również barokowe organy i konfesjonały. Cykl dużych obrazów ze scenami z życia M. Boskiej słabego pędzla. Przy kasacie klasztoru zabrał rząd pruski jego bogaty skarbiec. Otaczający kościół kruczanek wzorowany jest na podobnym kruc-ganku w Św. Lipce, i jak tamten posiada cztery kaplice po rogach, oraz bardzo ładną kutą bramę. Fasadę zdobią barokowe rzeźby apo-stołów z drzewa, zapewne dłuta Biereichla. W dawnym klasztorze mieści się obecnie zakład dla księży emerytów. Znajduje się tu portret proboszcza Lamshöfta z r. 1750 pędzla Niedermanna.

Królikowo-Hohenstein

To dzisiejszy Olsztynek. W czasie II Wojny Światowej był to jeden z największych obozów jenieckich na terenie Prus Wschodnich. Historycy szacują, że przez lata 1939-1945 przez ten obóz przeszło około 600 000 jeńców różnych narodowości: Polaków, Rosjan, Belgów, Francuzów, Włochów. Niektóre szacunki dochodzą nawet do ok 650 tys. Podobozy stalagu znajdowały się także w innych miejscowościach, np. jeńcy francuscy przebywali także w Ostródzie i Butrynach. Do 1945 roku w obozie zmarło ok 50-55.000 jeńców. Do dziś fora internetowe na całym świecie pełne są postów tych, którzy poszukują swoich zaginionych ojców i dziadków – byłych jeńców Stalagu 1B. Przy drodze z Olsztyńska do Ostródy (siódemka) za miejscowością Sudwa jest dzisiaj cmentarz i pomnik poświęconym jeńcom Stalagu 1B Hohenstein. Większość zmarłych tam żołnierzy została ekshumowana i po wojnie spoczęła w swoich krajach, natomiast prochy Włochów przeniesiono na wojskowy cmentarz włoski na Bielanych w Warszawie. Dzisiaj, pośród ładnie zagrabionych alejek spoczywają razem Rosjanie i Polacy. Najwytrwalsi mogą jeszcze na polach za cmentarzem doszukać się nikłych pozostałości po zabudowaniach stalagu – jakieś cegły, kawałki betonu. Wszystko pokryte splątaną trawą i krzakami.

Kruklanki

Miejscowość leży nad rzeką Sapiną. Liczba mieszkańców ok. 1300 osób. Wieś została założona w 1545 r. przez Jana Bębelnika na 60 włókach. Osiedleńcy – głównie Polacy (na 28 rodzin 6 było litewskich) – otrzymali 6 lat wolnizny. Aktualnie kilka rodzin ma pochodzenie niemieckie, większość to przyjezdni z Polski centralnej, przesiedleńcy zza Buga oraz spory odsetek ludności ukraińskiej, przesiedlonych w ramach akcji „Wisła” w latach 1947-1952. W okresie intensywnego rozwoju gospodarczego na przełomie XIX i XX wieku powstały tutaj dwie linie kolejowe. Kruklanki znalazły się na trasie łączącej dwa miasta Giżycko z Węgorzewem a Możdżany i Jurkowo Węgorzewskie na linii Kruklanki – Olecko. Stąd pozostałości dawnych budowli kolejowych. W 1945 roku wieś włączono do Polski. Większość dotychczasowej ludności została zastąpiona polskimi przesiedleńcami.

Krutyn

Wieś nad malowniczą rzeką Krutynia, uważana za najpiękniejszy szlak w Polsce. Wśród rozległych lasów Mazur stanowiących Puszcę Piską z dala od miast znajduje się miejscowość Krutyn- wieś położona malowniczo nad przepiękną rzeką Krutynia od której zapożyczała swoją nazwę. Zachowała się tu urocza, choć nieco chaotyczna drewniana zabudowa. Niewielkie parterowe chaty, niektóre ozdobione gankiem i okiennicami stoją zwrócone szczytami lub kalenicami do krętych uliczek.

Kurki

Wieś w powiecie olsztyńskim, w gminie Olsztynek. Tutaj w 1831 urodził się Herman Pełka. Herman Pełka (ur. 24 września 1831 w Kurkach k. Olsztyńka, zm. 25 maja 1900 w Królewcu) – polski duchowny ewangelicki, profesor uniwersytecki, pedagog, badacz mazurskiego folkloru. Był synem wiejskiego karczmarza. Uczył się w miejscowej szkole, następnie 1851 ukończył seminarium nauczycielskie w Węgorzewie i pracował jako nauczyciel w szkole ewangelickiej w Jezioranach. Uzupełniając wykształcenie, ukończył gimnazjum w Olsztyńku, gdzie zdał maturę. W latach 1858-1862 studiował teologię na uniwersytecie królewieckim. W latach 1862-1864 nauczał w gimnazjum w Ełku, 1864-1873 był proboszczem parafii polskiej w Królewcu, później II kaznodzieją w kościele zamkowym. Został radcą konsystorza w Królewcu i członkiem Towarzystwa Literackiego „Masovia” w Lecu (Giżycku). 1866 został profesorem i dyrektorem uniwersyteckiego Seminarium Polskiego, którego program zreformował. 1890 otrzymał doktorat honorowy Wydziału Teologicznego na Albertynie. Wydał podręcznik języka polskiego dla szkół ludowych, dbał o polskie duszpasterstwo ewangelickie dla mazurskich wychodźców w Westfalii, gromadził pieśni ludowe. Współpracował z Oskarem Kolbergiem i wydawnictwem Marcina Gerssa. Opublikował historię kościoła zamkowego (1893). Wieś Kurki, na wzgórzu kościół, niegdyś ewangelicki, obecnie katolicki (Kurki są wsią mazurską tuż przy południowej granicy Warmii). Na ścianie kościoła tablica upamiętniająca pobyt Karola Wojtyły na spływie, w czasie którego dowiedział się o nominacji na biskupa krakowskiego.

Kurzętnik

Miejscowość o genezie średniowiecznej. Dawne nazwy to: Chornichium (1291), Kiwernick, Kurnyk, Kurnik, Cuvwernick (1407), Kuyrnigk, Kuernick, Kawernick (1457), Kurzantnik (1466), a od 1641 roku – Kurzętnik. Początkowo osadnictwo ludności słowiańskiej. Pierwsza wzmianka pojawia się w roku 1291. Wówczas biskup chełmiński Werner nadał kapitulę chełmińskiej ziemi w okolicy góry Chornichium. Na początku XIV wieku powstaje paafia. Około 1330 roku osada, która powstała przy zamku kapitulnym, uzyskała prawa miejskie. W dokumencie uposażenia parafii z 1361 roku wymieniono „miasto Kurzętnik”. Herb i pierwsza znana pieczęć Kurzętnika pochodzą z XIV wieku i zawierają wizerunek koguta. Miasteczko otoczone było murami. Spory kwadratowy ry-

nek, od którego narożników rozchodziły się regularnie ulice, świadczy o typowo handlowym rozplanowaniu miasta. Spod Kurzętnika 11 lipca 1410 zawróciły wojska Jagiełły, by uniknąć bitwy podczas przeprawy przez Drwęcę podczas marszu na Malbork. Po bitwie grunwaldzkiej Kurzętnik znalazł się pod zarządem rycerza Jana Kretkowskiego, ale na mocy postanowień I pokoju toruńskiego znalazł się nadal w granicach państwa zakonu krzyżackiego. Straty podczas wojny głodowej w 1414 roku wyliczono na 8000 guldenów. Do Polski przyłączony dopiero po II pokoju toruńskim. Pozostając w latach 1466-1772 w granicach Polski, Kurzętnik stał się ważnym ośrodkiem targowym (handel końmi). W roku 1659, w czasie potopu szwedzkiego, miasteczko zostało spalone przez Szwedów, a ludność opuściła miasto. Po pięciu latach (po roku 1664) miasto zaczęło się powoli odbudowywać (nie sprzyjały temu wojny) i ponownie zaludniać. Po I rozbiórce Polski we wrześniu 1772 roku miasto zostało wcielone do Prus. Rozpoczął się okres powolnej germanizacji. Ważnym wydarzeniem dla Kurzętnika było utworzenie z dniem 1 października 1858 roku prywatnego Instytutu Przygotowawczego Chłopców do Gimnazjum i Szkół Realnych. W 1868 przeniesiono je do pobliskiego Nowego Miasta. W 1905 roku Kurzętnik utracił prawa miejskie. Po I wojnie światowej traktatem wersalskim z dnia 28 czerwca 1919 roku powiat lubawski wraz z Kurzętnikiem został przyznany Polsce. Tuż po wybuchu II wojny światowej aresztowano miejscowego proboszcza, a plebanię zamieniono na tymczasowe koszary. Na terenie parafii (Krzemieńsko) mieścił się podobóz Stutthofu. Odwagą wykazali się mieszkający nieopodal mieszkańcy, którzy uratowali kilku Żydów.

Kwatera wojenna Himmlera

Kwatera Himmlera kryptonim „Hochwald” (Wysoki las)

Kwatera zlokalizowana jest w lesie, tuż przy Pozezdrzu, na północny wschód od centrum tej miejscowości. Obok kwatery biegła linia kolejowa Giżycko – Węgorzewo. Położenie przy linii kolejowej ułatwiało dowóz materiałów budowlanych. Kwatera „Hochwald” podobnie jak „Wilczy Szaniec” otoczona była wokół pasem pola minowego, położonego między zasiekami z drutu kolczastego, a dodatkowo od strony zewnętrznej płotem z siatki drucianej. Na terenie kwatery znajdowało się pięć schronów o odporności typu „B”, schron specjalny Heinricha Himmlera położony w części centralnej, dwie wartownie, garaż podziemny i przypuszczalnie baraki drewniane. Kwatera chroniona była przez batalion policji. Obiekty na terenie kwatery zostały dokładnie zniszczone – wysadzone zostały przez Niemców 24 stycznia 1945. Najlepiej zachował się schron Himmlera. Nie jest znana dokumentacja techniczna obiektu. Pierwszego rozpoznania kwatery dokonała Armia Czerwona. Kwatera została rozminowana przez polskich saperów. Opis kwatery wykonany został na podstawie później wykonanej inwentaryzacji obiektu.

Lidzbark

Miasto położone w powiecie działdowskim nad rzeką Wel, która w tym miejscu ma niemal górski charakter. Założone przez Krzyżaków pierwszej połowie XIV wieku. Główny plac miasta, którego zabudowa w większości spłonęła w 1945 roku, nosi nazwę placu Hallera. Przy ul. Zamkowej znajduje się kościół farny z zachowanymi częściowo gotyckimi murami i gotycką wieżą. Ciekawa jest zabudowa ulicy Górka, która zachowała swój XIX-wieczny charakter. W mieście znajduje się kościół protestancki z neogotyckim domem parafialnym oraz, jedyne w województwie warmińsko - mazurskim, muzeum pożarnictwa.

Lidzbark Warmiński

Miasto, ok. 18,5 tys. mieszkańców, poł. nad rzeką Łyną i uchodzącą do niej na terenie miasta Symsarną. Leżące na popularnym Szlaku Kopernikowskim miasto, dawna stolica historycznej Warmii, posiada cenne zabytki architektury gotyckiej. W sierpniu odbywa się tu impreza „Śpiewajmy poezję”, zaś na przełomie maja i czerwca tradycyjne Dni Lidzbarka Warmińskiego (dla uczczenia pamięci Ignacego Krasickiego, wielkiego mieszkańca tego miasta), a w ramach nich Biesiady Humoru i Satyry. Przy ujściu Symsarny do Łyny, w miejscu otoczonym z trzech stron wodą istniał za czasów pruskich gród zw. Lechark. W 1241 zdobyli go Krzyżacy, a w 1251 przekazali biskupom warmińskim. W 1308 miasto uzyskało prawa miejskie. W 1348- 1400 w widłach rzek Łyny i Symsarny biskupi zbudowali zamek. Szczególne zasługi przypadają ostatnim biskupom- mecenasowi sztuki Adamowi St. Grabowskiemu (1741-66) i „księciu poetów” Ignacemu Krasickiemu, urzędującemu tu w 1767-95. W 1503-10 na zamku, u boku wuja biskupa Ł. Wazenrodego przebywał Mikołaj Kopernik. W 1749 w bibliotece biskupiej został odkryty, a później ogłoszony drukiem rękopis kroniki Galla Anonima. Z dawnych zabytkowych budowli, związanych nierozdzielnie z historią i kulturą polską, pozostały jedynie: zamek, kościół farny, Wysoka Brama, tzw. Oranżeria Krasickiego i fragmenty murów miejskich. Zespół zamkowy, gotycki zamek biskupów warmińskich, założony na planie kwadratu o wym. 48,5*48,5m, posiada arkadowy dziedziniec, wieloboczną wieżę i 3 smukłe wieżyczki w narożach. Wewnętrzny dziedziniec otaczają ażurowe, dwukondygnacyjne krużganki. Na piętrze znajduje się: sala obrad, składająca się z d. zakrystii, sali sądowej i tzw. Izby Sybili; kaplica zamkowa; sala audiencyjna służąca jako biblioteka; pomieszczenia mieszkalne; tzw. kredens i mały refektarz. Na ścianach największej sali zamkowej namalowane są herby wszystkich biskupów warmińskich. Przedzamcze- mur otaczający zespół zamkowy z 2 basztami, międzymurzem i fosą z XV w. Barokowa figura św. Katarzyny, kamienna z 1756.; Fortyfikacje miejskie- zachowały się odcinki murów obronnych z XIV w. „Oranżeria Krasickiego”- letni pałacyk biskupi, klasycystyczny z 1688-97; Parafialny kościół św. apostołów Piotra i Pawła oraz św. Michała Archanioła, gotycki z 2 poł. XIV- XV w. Do najcenniejszych obiektów w wyposażeniu wnętrza należą: rzeźba przedstawiająca grupę św. Anny Samotrzec z ok. 1500, obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z XVII w., kilka obrazów z XVII i XVIII w.

Liwa

Wieś w powiecie ostródzkim, w gminie Miłomłyn. W pobliżu szlak wodny Kanału Elbląskiego odcinek Ostróda- Miłomłyn- Piniewo (Elbląg) i Śluza Zielona – podniesienie poziomu o 1,5 m. Po stronie wschodniej leśniczówka Zielona z grupą starych dębów.

Lubowo

Pierwsza wzmianka źródłowa na temat ziemi lubawskiej mówiąca o istnieniu grodu w Lubawie pochodzi z 1216 r. Świadczy o tym dokument podpisany przez papieża Innocentego III z 18 stycznia tegoż roku, w którym potwierdził Chryścianowi – biskupowi pruskiemu – posiadanie ziemi lubawskiej stanowiącej darowiznę od nowo nawróconego władcy pruskiego Surwabuno. Od 1257 roku Lubawa i okolice przeszły na własność biskupów chełmińskich i stała się centrum administracyjnym znacznego kompleksu dóbr biskupich zwanych kluczem lubawskim. Biskupi wybudowali w Lubawie wspaniałą zamek będący w ich rezydencją. W 1260 roku miejscowość była już znacznym centrum o charakterze miejskim i obronnym. W roku 1269 Lubawa została zburzona w czasie najazdów Prusów z plemienia Sudowów. Dzięki wysiłkowi mieszkańców dość szybko ją odbudowano. Doceniając ten trud biskup chełmiński Herman (1303-1311) wydał przywilej lokacyjny dla Lubawy. Niestety dokument ten nie zachował się do naszych czasów. Wspomina o tym jedynie wznowiony przywilej lokacyjny dla Lubawy, tym razem biskupa chełmińskiego Ottona z 13 kwietnia 1326 roku. Po roku 1326 Lubawa rozwijała się w oparciu o zasady prawa chełmińskiego, tworząc stopniowo organ samorządowy, czyli radę miejską. W 1440 roku miasto przystąpiło do Związku Pruskiego walczącego przeciwko Zakonowi Krzyżackiemu. Od pokoju toruńskiego (1466) Lubawa wraz z okolicą należała do Polski aż do I rozbioru w 1772 r. Na ten okres przypada najszybszy rozkwit miasta. Szczególnie rozwinął się handel i rzemiosło.

Od 1772 roku Lubawa przeszła pod panowanie pruskie. Pożary i wojny oraz zerwanie powiązań gospodarczych i politycznych miasta z Polską spowodowały jego upadek. W 1774 roku w Lubawie stanął garnizon pruski. Jednocześnie nowe władze rozpoczęły akcję kolonizacyjną, ściągając na ziemię lubawską osadników niemieckich, w znacznej mierze wyznania ewangelickiego. Na mocy traktatu tylżyckiego z 7 lutego 1807 r. ziemia lubawska weszła w skład Księstwa Warszawskiego. Zniszczenia spowodowane wojnami napoleońskimi pogorszyły sytuację miasta. Mimo napływu dużej liczby ludności niemieckiej ziemia lubawska zachowała swój polski charakter. W mieście umacniały się tendencje patriotyczne. W II połowie XIX w. Lubawa oraz ówczesny powiat lubawski stał się znaczącym ośrodkiem polskiego ruchu narodowego w zaborze pruskim. Stąd też wywodzili się ochotnicy do oddziałów powstańczych w 1863 r., tworząc tzw. kompanię lubawską. Okres ten przyniósł też ziemi lubawskiej ponowny wzrost gospodarczy. Miasto pełniło funkcje ośrodka usługowego dla rolnictwa. Na mocy traktatu wersalskiego powiat lubawski powrócił do Polski. Dnia 19 stycznia 1920 roku do Lubawy wkroczyły entuzjastycznie witane oddziały pol-

skie armii generała Józefa Hallera. Rozpoczął się nowy okres w dziejach miasta – okres międzywojenny, w którym Lubawa utrzymała nadal swój charakter zaplecza usługowego dla rolnictwa. Okupacja hitlerowska przyniosła wzmoczoną eksterminację ludności polskiej. Na terenie Lubawy zlokalizowany był obóz karny dla nieletnich. Wraz z wyzwoleniem miasto popadło w ruinę. Zniszczenia wojenne po przejściu II Frontu Białoruskiego sięgały ok. 80% budynków i budowli. Mimo ogromnych zniszczeń ocalały obiekty architektury sakralnej stanowiące dziś chlubę miasta. Na zamku biskupim, w latach 1535-1539, czterokrotnie przebywał Mikołaj Kopernik. Lubawa zasłynęła nie tylko z tego, że przebywał w niej słynny astronom, ale także z Biblii Gutenberga, zwanej też Biblią Pelplińską. Zakupił ją dla zamku biskupów chełmińskich biskup Chrapicki. Niestety, na początku XIX w., po zmianie granic biskupstwa, biblia została wraz ze stolicą diecezji przeniesiona do Pelplina.

Miasto było silnym ośrodkiem kulturalnym i oświatowym. Pierwszym wieszczem ziemi lubawskiej był nauczyciel i poeta Teofil Ruczyński. Drugim, ks. prof. Janusz Stanisław Pasierb. Trzecim autorem wywodzącym się z Lubawy poetą jest Tomasz Reich oraz Artur Szymczyk. Najmłodszym autorem jest Adam Śmigielski. Poeta mieszka w Lubawie, ale już odnosi sukcesy na literackiej niwie.

Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, zbudowany 1603-1608 – parafia została erygowana w 2000 r. z części macierzystej parafii Nawiedzenia NMP i św. Anny w Lubawie, do najpiękniejszych zabytków świątyni należy kasetonowy, figuralno-ornamentowy strop nawy z 1612 r. rzeźbiony i polichromowany strop prezbiterium, manierystyczne stalle – bogato rzeźbione i polichromowane, renesansowa ambona oraz XIV-wieczny krucyfiks, z którym franciszkanie saksońscy przybyli do Lubawy.

Kościół parafialny pw. św. Anny z 1330 r. z kaplicą Mortęskich z 1581 r. Bogate wyposażenie wnętrza. Sanktuarium Matki Boskiej Lipskiej. Przy parafii Muzeum Ziemi Lubawskiej.

Odpustowa kaplica filialna Nawiedzenia NMP w Lipach, 1870 r.

Drewniany kościół parafialny pw. św. Barbary z 1673 r. Zespół klasztorny bernardynów Dawny klasztor Stare miasto. Pozostałości murów obronnych (ul. Pod Murami, Pomorska, Bankowa) Zespół szpitala miejskiego pw. św. Jerzego z II poł. XIX wieku szpital (ul. Grunwaldzka) kaplica (ul. Grunwaldzka) klasztor ss. miłosierdzia (u. św. Barbary) Domy, ulice: Bankowa, Jagiellońska, Kilińskiego, Kościelna, Pod urami (dawne baszty), Pomorska, Zamkowa.

Lubomino

Wieś lokowana w 1308 r przez biskupa Eberharda z Nysy, lokacja ponowiona w 1320 r. We wsi znajduje się gotycki kościół pod wezwaniem św. Katarzyny, wybudowany w latach 1340-1370. W roku 1807 wieś została zniszczona przez wojska napoleońskie a kościół spalony. Kościół odbudowano w 1875. Kościół parafialny p. w. św. Katarzyny to duża budowla salowa z końca XIV w., wieża podwyższona w 1480 r., w górnej części o przekroju ośmiobocznym,

na wzór starszej wieży farnej w Orniecie. Po pożarze w 1807 nawa została przebudowana. Barokowe ołtarze pochodzą z 1816 r., znacznie przekształcone – pochodzą z roku 1730 i zostały przyniesione z dawnego kościoła jezuitów w Braniewie. W skarbcu znajduje się piękna manierystyczna monstrancja z Piotraszewa (1637 r. wykonania, złotnik podpisał się PA). Przy drodze do Dobrego Miasta znajduje się kaplica św. Rocha z 1617 r., zniszczona w 1945 i odbudowana w 1958 r. We wsi są kapliczki z XVIII, XIX i XX wieku oraz zabytkowe budynki (nr 4, 38)

Lubowidz

Wieś w województwie mazowieckim, siedziba gminy. Nazwa pochodzi od staropolskiego imienia Lubowid.

Łupstych (niem. Abstich, prus. Abistiks) – wieś w powiecie olsztyńskim, w gminie Gietrzwałd.

Historia wsi:

- 1380 – data powstania wsi, wtedy o nazwie Abestichen, podana w trzecim tomie kodeksu Warmińskiego ze 102 miejscem obsady na mapie.
- 1518 -26 marca – sołtys wsi Nagłady, Stenzel (albo Stenczel), przejął na zwyczajowych warunkach trzy włóki w Łupstychu od Mertena (Marcina), który sam przeprowadził się do Gutkowa, zrzekając się swojego urzędu sołtysa w Łupstychu. Stenzel zobowiązał się w ciągu roku znaleźć nową osobę na to stanowisko. Nazwa miejscowości pochodzi od Prusa imieniem Abstike. Brzmienie nazwy zmieniało się w miarę upływu czasu. Nazwa Abstich istnieje od XVIII wieku, natomiast polska nazwa Łupstych (potocznie Łupstych) – od 1945 roku. W spisie grodzisk pruskich z okolic Olsztyna Łupstych nazwano okopem, Starym Szańcem.

Mała Ruś

Jest to wieś letniskowa, agroturystyczna, w pobliżu Rezerwatu Sosny Taborskiej, leży nad rzeką Szelażnicą, bezpośrednio nad Jeziorem Pauzeńskim, w pobliżu jezioro Szelaż Wielki i Jezioro Perskie oraz kanał ostródzki, wraz ze śluzą Ruś Mała. Najwyższa wysokość 119,2 m n. p. m. najniższa 100,7 m n. p. m. Na terenie wsi działa dawny ośrodek wczasowy WDW Arizona (nad Jeziorem Pauzeńskim), teraz jednak sprywatyzowany. Dominuje przemysł drzewny. Na terenie wsi znajduje się szkołka leśna Mała Ruś, zajmująca się przede wszystkim hodowlą sosen taborских. Przez tę miejscowość przebiega szlak turystyki pieszej. Organizowane są spływy kajakowe, rajdy motorowe, a od 2008 r. długodystansowe rajdy konne (trasy od 16 do 49 km), dzięki działalności na terenie miejscowości stadniny konnej (ok. 10 hektarów), gdzie prowadzone są nauki jazdy konnej oraz hipoterapia. Do zabytków należy XIX wieczny cmentarz poniemiecki.

Mamerki

Osada bez mieszkańców. Znajdujące się tuż przy kompleksie bunkrów Leśnictwo Mokre posiada adres 11-600 Węgorzewo, Przystań 33. W Mamerkach, na Mazurach, nad Kanałem Mazurskim, około 8 km od Węgorzewa, 22 km od Giżycka, 25 km od Kętrzyna, a 18 km od Gierłozy znajduje się jeden z najlepiej zachowanych w Polsce kompleks niezniszczonych bunkrów niemieckich z okresu II wojny światowej – Kwatera Główna Niemieckich Wojsk Lądowych (OKH). W latach 1940-1944 zbudowano dla potrzeb 40 najwyższych generałów i feldmarszałków, 1500 oficerów i żołnierzy Wehrmachtu około 250 obiektów, w tym 30 schronów żelbetonowych, które niezniszczone zachowały się do naszych czasów.

Maradki

Miejscowość letniskowa z ośrodkami wypoczynkowymi i pensjonatami. W okolicy znajdują się małe i czyste jeziora nadające się do kąpieli i uprawiania wędkarstwa. Turysta odwiedzający te tereny spotka się z jednymi z najpiękniejszymi walorami krajobrazowymi i przyrodniczymi. Okoliczne lasy obfitują w różnorodną zwierzynę, grzyby i jagody.

Mierki (niem. Mörken)

Wieś położona na wschód od Olsztynka, przy drodze nr 58, ma charakter owalnicy, od której wiodą drogi boczne. Wieś otoczona jest sosnowymi lasami, w części założonymi na gruntach porolnych. Położona w krajobrazie rolniczym, z polami, łąkami i pastwiskami. Zadrzewienia występują w samej wsi, przy drogach (aleje) jak i w formie zadrzewień śródpolnych. Przy zagrodach zagospodarowane tereny zieleni, często ogrody z różnorodnym składem gatunkowym. W pobliżu wsi znajduje się Jezioro Pluszne. Obecnie jest to w dużym stopniu miejscowość turystyczna z ośrodkami wypoczynkowymi. Nad Jeziorem Plusze znajduje się „Kormoran”, Ośrodek Kancelarii Prezesa Rady Ministrów (wcześniej własność KC PZPR). W architekturze charakterystyczna jest typowa zabudowa warmińska. Do ciekawych obiektów należą: cmentarze, jeden ewangelicki oraz wojenny z kamieniem pamiątkowym, oraz kościół, którego podmurówkę stanowi kamień naturalny. Pojawiają się jednak nowe obiekty odbiegające charakterem od historycznej zabudowy, często są to również dobudówki do istniejących obiektów.

We wsi znajdują się: szkoła, świetlica, boisko sportowe. Są także zakłady produkcyjne zatrudniające miejscową ludność m.in. szklarnia, firma zajmująca się produkcją opakowań jednorazowych „Martex”, sklepy (w tym jeden spełniająca funkcję baru). Atrakcją jest również stadnina koni.

Mikołajki

(niem. Nikolaiken) – miasto w powiecie mrągowskim. Nazwa miejscowości pochodzi od patrona kościoła św. Mikołaja. W miejscu Mikołajek pierwotnie znajdowała się staropruska osada. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z roku 1444. W Mikołajkach w połowie XV w. przy moście były dwie karczmy. Przywileje dla karczmarzy zostały odnowione w 1516 r.. Byli oni zobowiązani do transportu krzyżackich szat i żywności (każdy wozem dwukonnym) do Rynu i z powrotem. Krzyżacy w Mikołajkach posiadali monopol na połów ryb, które eksportowali. Posiadali oni także wpływy z myta od każdego korzystającego z mostu, znajdującego się na przesmyku między jeziorami. Mikołajki prawa miejskie otrzymały w 1726 od króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I. W części Mikołajek po zachodniej stronie Jeziora Mikołajskiego w czasie II wojny światowej znajdowała się placówka Abwehery o kryptonimie Walli II. Placówka ta od roku 1940 zbierała informacje na temat ZSRR, a z chwilą przeniesienia kwatery głównej Hitlera do lasu koto Kętrzyna przekazywała je bezpośrednio do Wilczego Szańca. Działający tu ośrodek radiologiczny po katastrofie w Czarnobylu jako pierwszy w Polsce odkrył napływ skażonych mas powietrza z nad Czarnobyla. W Mikołajkach łączą się jezioro Tałty z jeziorem Mikołajskim, w czasach krzyżackich były to dwa oddzielne jeziora połączone strumieniem. Nazwa miejscowości pochodzi od patrona kościoła św. Mikołaja. W miejscu Mikołajek pierwotnie znajdowała się staropruska osada. Położenie miasteczka nad atrakcyjnymi jeziorami stworzyło tu żeglarską stolicę Polski. W Mikołajkach jest przystań Żeglugi Mazurskiej. W Mikołajkach funkcjonuje Gospodarstwo Rybackie.

Atrakcje:

- Klasykystyczny kościół ewangelicko-augsburski pw. Świętej Trójcy projektu Schinkla z 1842.
- drewniane empory.
- sklepienie kolebkowe z kasetonami.
- wieża z 1880
- Kaplica cmentarna z początku XX w.
- neogotycki kościół katolicki Matki Boskiej Różańcowej z 1910
- Rezerwat Jezioro Łuknajno
- Zabudowa miejska z przełomu XIX-XX w.
- Muzeum Reformacji

Napromek (niem. Gut Nappern)

Wieś w Polsce położona w województwie warmińsko-mazurskim, w powiecie iławskim, w gminie Lubawa. W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa olsztyńskiego. Podczas plebiscytu, który odbył się latem 1920 roku na terenach Warmii, Mazur oraz Powiśla za przynależnością do Polski opowiedzieli się jedynie mieszkańcy 5 wsi – między innymi wsi Na-

promek, wsi Lubstynek, a także wsi Groszki, zlokalizowanych w byłym powiecie ostródzkim. W innych miejscowościach powiatu ostródzkiego, pozostałych w Niemczech na skutek niekorzystnego dla Polski wyniku plebiscytu, powstało wiele pomników-głazów upamiętniających pozostanie tych ziem na trwałe w Rzeszy Niemieckiej. Po zakończeniu II wojny światowej pomniki-głazy niszczone.

Nowa Kaletka

Wieś położona nad jeziora Gim, 34 km na południowy wschód od Olsztyna, w krajobrazie rolniczym i leśnym, z zadrzewieniami przydrożnymi oraz śródpolnymi. W budynku dawnej szkoły mieści się siedziba Towarzystwa Przyjaciół Gimu. W pobliżu znajduje się leśna ścieżka edukacyjna. Wieś wzmiankowana w dokumentach po raz pierwszy w XVII wieku. Nazwa pochodzi od nazwy smolarza, który pierwszy tu się osiedlił. Wieś została częściowo zniszczona podczas pożaru z 1930. Dawniej głównym źródłem dochodów była gospodarka leśna, ponieważ gleby były bardzo słabe. Mieszkańcy wsi utrzymywali się ze zbieraniem grzybów i jagód, po które przyjeżdżały transporty z Królewca. Trudnili się także wyrębem lasu i wywózką drewna. Początkowo w całej wsi była tylko zabudowa drewniana.

- Zabytkowe budynki drewniane. Wieś, mimo pożaru w 1930, zachowała zabytkową, drewnianą zabudowę (np. domy nr 7, 39).
- Pierwsza polska szkoła (powstała 10 kwietnia 1929). Szkołę zbudowano w stylu podobnym do wszystkich innych pruskich szkół, powstałych częściowo za odszkodowania od Francuzów.
- Dwie warmińskie kapliczki, jedna ufundowana przez Michała Hermańskiego z 1874.
- Groby przy drodze, w tym grób przedwojennego sołtysa przychylnego Polakom.

Nowe Miasto Lubawskie

Nowe Miasto Lubawskie położone jest nad rzeką Drwęcą w południowej części województwa warmińsko - mazurskiego między gminą Nowe Miasto Lubawskie a gminą Kurzętnik i jest stolicą powiatu nowomiejskiego. Ta uroczą miejscowość leży na pograniczu Pojezierza Chełmińskiego, Garbu Lubawskiego i Pojezierza Dobrzyńskiego, na terenie o bardzo urozmaiconym krajobrazie, na co wpływ mają m. in. wysoczyzny morenowe z polami sandrowymi osiągające wysokości bezwzględne dochodzące do 164 m n. p. m. Przez Nowe Miasto Lubawskie biegnie droga o znaczeniu regionalnym relacji: Toruń - Brodnica - Nowe Miasto Lubawskie - Olsztyn, a także drugorzędna droga w kierunku Łasina oraz Działdowa i Nidzicy. Widąc więc, że Nowe Miasto Lubawskie to istotny punkt tranzytowy, zwłaszcza na szlaku łączącym dwa ośrodki o dużym potencjale społeczno-gospodarczym, tj. Toruń-Olsztyn. Jednocześnie są to drogi do ważnych regionów turystycznych Polski - na Warmię i Mazury oraz Pojezie-

rze Brodnickie. Nowe Miasto Lubawskie w XX wieku często zmieniało swą przynależność do województw: 1920-1939 województwo pomorskie; 1945-1950 województwo bydgoskie; 1950-1975 województwo olsztyńskie; 1975-1998 województwo toruńskie, aby w 1999 roku stać się częścią województwa warmińsko-mazurskiego. Obecnie Nowe Miasto Lubawskie jest miasteczkiem liczącym ponad 11 tysięcy mieszkańców i zajmującym obszar 11,61 km². Nowe Miasto Lubawskie leży na obszarze, który został ukształtowany przez wędrujący łądólód bałtycki mający wpływ na urozmaicenie rzeźby terenu. Samo miasto położone jest w malowniczej U – kształtnej dolinie Drwęcy, która jest bardzo ważnym korytarzem ekologicznym o znaczeniu krajowym. Na wschód i na zachód od Nowego Miasta Lubawskiego rozciągają się przepiękne pagórkowate obszary, wśród których można napotkać szereg jezior, często połączonych ze sobą przez urokliwie wijące się rzeczki. Wzniesienia otaczające miasto porastają pełne magicznych zakątków i niezmiennie przez ludzką gospodarkę wielogatunkowe lasy. O atrakcyjności położenia Nowego Miasta Lubawskiego świadczą istniejące w pobliżu trzy parki krajobrazowe: Brodnicki Park Krajobrazowy, Welski Park Krajobrazowy i Park Krajobrazowy Pojezierza Iławskiego. Podczas pieszych lub rowerowych wędrowek można podziwiać piękno i bogactwo fauny i flory, jak również różnorodność postaci i form przyrody nieożywionej. Malownicze meandry Drwęcy, rezerваты i pomniki przyrody, parki podworskie i pałacowe, nieskazitelnie czyste jeziora i bujne obszary leśne sprawiają, że ziemia nowomiejska stanowi region o wysokiej wartości ekologicznej. Nie dziwi więc, że tereny te często nazywane są „Brama Warmii i Mazur”, a ze względu na dobry stan środowiska stanowią część „Zielonych Płuc Polski”. Dzieje miasta miały swój początek w pierwszym tysiącleciu przed naszą erą, kiedy to w okolicach dzisiejszego Nowego Miasta Lubawskiego pojawili się Prastłowianie z kręgu kultury łużyckiej. We wczesnym średniowieczu na ziemiach tych osiedlili się Prusowie z plemienia Sasinów, którzy zostali rozbici podczas wypraw Bolesława Krzywoustego (1107-1115). Prawdziwa historia miasta zaczyna się jednak w 1325 roku, pod którym w kronice Prus Piotra z Dusburga znajduje się zapis, iż komtur krzyżacki Ziemi Chełmińskiej Otto von Luttenberg założył miasto w zakolu rzeki Drwęcy o nazwie Nuwenmarkt (Nowy Targ). W tym okresie występuje nazewnictwo miasta: Novum Forum Nowy Targ, nast. Nova civitas castrum et civitas. W latach 1334-1343 w Nowym Mieście Lubawskim mieściła się siedziba wójta krzyżackiego, przeniesiona następnie do pobliskiego Bratiana. W latach czterdziestych XIV w. miasto zostało otoczone potężnymi fortyfikacjami, na które składały się mury obronne, baszty, trzy bramy, wał ziemny oraz podwójna fosa. W połowie tego wieku rozpoczęto również budowę kościoła farnego i prawdopodobnie ratusza. W owych czasach powierzchnia miasta w obrębie murów wynosiła 8,4 ha. Pierwszy przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim Nowe Miasto Lubawskie otrzymało w 1353 roku z rąk Winrycha von Kniprode. Od początku swego istnienia, dzięki atrakcyjnemu położeniu miasta był to prężny ośrodek handlowo-rzemieślniczy, gdzie rozwijały się przede wszystkim cechy garncarzy, kołodziejów, kowali, sukienników oraz szewców. Historia miasta związana jest

ściśle z bitwą pod Grunwaldem. Na kilka dni przed bitwą główne siły krzyżackie dokonały przegrupowania na równinie między Kurzętnikiem a Nowym Miastem Lubawskim. Następnym krokiem było skierowanie wojsk do Bratiana, gdzie zbudowano 12 mostów pontonowych na rzece Drwęcy, po których armia mistrza Ulrycha von Jungingena przeprawiła się na drugi brzeg, aby przeciąć drogę królowi Władysławowi Jagielle. Mieszczanie nowomiejscy pod Grunwaldem walczyli wspólnie z rycerzami zakonnymi oraz wojskami zaciężnymi w 26 chorągwi wójtostwa bratiańskiego, którą dowodził ówczesny wójt Jan de Redern. W wyniku tej bitwy Nowe Miasto i okoliczne wioski przeszły w ręce króla polskiego, jednak na mocy traktatu pokojowego zawartego w Toruniu 1 lutego 1411 roku Nowe Miasto zostało w rękach Zakonu. Powróciło do Polski dopiero w 1468 roku w wyniku zamiany Nidzicy na zamek Bratian i Nowe Miasto. Wiele strat materialnych Nowe Miasto poniosło w następstwie wojen w XVII i XVIII wieku, podczas których towarzyszyła wojskom „czarna śmierć”. Nie ominęła ona również mieszkańców miasta i okolic. Nowe Miasto Lubawskie, podobnie jak całe Prusy Królewskie, zostało zagarnięte przez państwo pruskie w wyniku traktatów rozbiorowych z 1772 roku, a powróciło do Macierzy dopiero 19 stycznia 1920 roku. Po 19 latach niepodległości miasta kolejnych spustoszeń dokonała II wojna światowa. 3 września 1939 r. do miasta wkroczyły wojska hitlerowskie i (głównie w wyniku działalności formacji SS i Selbstschutzu) dokonały eksterminacji około 2,5 tysiąca cywilów. 21 stycznia 1945 r. dotarły natomiast do Nowego Miasta Lubawskiego wojska II Frontu Białoruskiego, które traktowały te ziemie jako niemieckie, dopuszczając się bezmyślnych aktów wandalizmu, grabieży, gwałtów i aresztowań.

Burzliwa historia i reorganizacje administracyjne nie wpłynęły korzystnie na rozwój gospodarczy miasta, jednak mimo to Nowe Miasto Lubawskie było i jest zaliczane do miejscowości gospodarnych, rozwijających się i inwestujących w infrastrukturę.

Ogonki

Wieś położona na przesmyku między jeziorami Święcajty i Stręgiel. Przez miejscowość przepływa rzeka Sapina łącząca wymienione jeziora.

Olsztyn (niem. Allenstein, dawniej hist. pol. Holstin, prus. Alnasteini)

Największe miasto i stolica województwa warmińsko-mazurskiego, powiat grodzki Olsztyn, stolica powiatu ziemskiego olsztyńskiego, archidiecezji warmińskiej, a od 1992 r. metropolii warmińskiej i luterańskiej diecezji mazurskiej. Główny ośrodek gospodarczy, edukacyjny i kulturowy, siedziba władz i najważniejszych instytucji regionu, a także ważny węzeł kolejowy i drogowy. Według danych GUS populacja Olsztyna wynosi 176 387 (stan na 30.06.2009). Olsztyn leży w południowej części Warmii, historycznej krainy będącej w latach 1466-1772 lennem Rzeczypospolitej. Pierwsza wzmianka o mieście pochodzi z roku 1334, kiedy to Henryk von Luter założył w zakolu rzeki Łyny drewniano-ziemną strażnicę puszczańską, nadając jej nazwę Allenstein (Gród

nad Łyną, Alna znaczy „łania”, to pruska nazwa Łyny). Prawa miejskie oraz nazwę „Allenstein” (dla Polaków był to Holstin, a później Olsztyn, ale wymawiano tę nazwę tak jak dzisiaj – Olsztyn) zostały nadane 31 października 1353 roku przez diecezjalną Kapitułę Warmińską. Zasadźcą i pierwszym burmistrzem miasta był Jan z Łajs.

Jeszcze przed nadaniem praw miejskich – w 1347 roku – w miejscu strażnicy drewniano-ziemnej rozpoczęto budowę zamku, którą ukończono w 1353. W późniejszych wiekach zamek był wielokrotnie przebudowywany. W drugiej połowie XIV wieku (lata 1370-1380) wzniesiono kościół pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła, który uchodzi za jeden z najwybitniejszych przykładów gotyku ceglanoego w Polsce. Do dnia dzisiejszego przetrwała wytyczona wtedy sieć ulic i część imponujących fortyfikacji, a wiele istniejących dziś na obszarze Starego Miasta domów wspiera się o średniowieczne fundamenty. Liczne wojny XV wieku niejednokrotnie niszczyły młode jeszcze miasto. W 1414 Olsztyn został zniszczony przez wojska króla Władysława Jagiełły. W 1440 miasto przystąpiło do Związku Pruskiego – konfederacji szlachty i miast pruskich skierowanej przeciw Krzyżakom. W 1454 mieszczanie wzięli udział w powstaniu przeciwko zakonowi krzyżackiemu i opanowali zamek, uznając zwierzchnictwo króla polskiego, jednak rok później miasto ponownie zajął zakon krzyżacki. Na mocy traktatu pokojowego zawartego w 1466 roku w Toruniu, Olsztyn wraz z całą Warmią przeszedł pod zwierzchnictwo Polski. Kolejna wojna, wywołana w latach 1519-1521 przez zakon krzyżacki spustoszyła południową Warmię. Ówczesnym administratorem dóbr kapituły warmińskiej był kanonik fromborski – Mikołaj Kopernik. Przygotował on skutecznie olsztyński zamek do obrony przed spodziewanym atakiem Krzyżaków (1521). Ponadto Kopernik podjął wielką akcję zasiedlania rejonu sprowadzając mówiących po polsku osadników z Mazowsza.

Kolejny wiek to rozkwit miasta, korzystnie położonego na ruchliwym szlaku Królewiec-Warszawa. Mieszkańcy utrzymywali się z handlu i rzemiosła. Pośredniczyli też w wymianie handlowej między Polską a portami Bałtyku. Rozwój został powstrzymany przez wojny północne w XVII i XVIII wieku, a wielka zaraza lat 1709-1712 wyludniła miasteczko niemal całkowicie. Dzięki wsparciu kapituły Olsztyn w ciągu XVIII wieku zdołał poprawić swe położenie. W okresie rozbiorów Warmię wcielono do Królestwa Prus. Miasto i zamek stały się własnością króla pruskiego. W czasie wojen napoleońskich miasto zostało po raz kolejny obrabowane. 3 lutego 1807 w Olsztynie zatrzymał się cesarz Francuzów – Napoleon Bonaparte. Po wojnach napoleońskich w Prusach utworzono samorząd terytorialny, a w 1818 roku powstał powiat olsztyński. Po 1818 roku zabudowa miejska opuściła mury Starego Miasta. Druga połowa XIX wieku to dynamiczny rozwój pod rządami burmistrza Roberta Zakrzewskiego (Sakrzewskiego), a następnie Oskara Beliana. W 1867 – powstał nowoczesny jak na owe czasy szpital, w latach 1872-1873 przeprowadzono przez Olsztyn magistralę kolejową, łączącą Toruń z Królewcem, w 1877 powstało gimnazjum. Liczba mieszkańców w tym okresie wzrosła z 4 tys. w 1846, poprzez 6 tys.

w 1875 do 25 tys. w 1895 roku. W tym samym okresie Olsztyn stał się ośrodkiem polskiego ruchu narodowego na Warmii. W kwietniu 1886 roku ukazał się pierwszy numer „Gazety Olsztyńskiej”, polskiego pisma wydawanego bez przerwy do 1939 roku przez rodziny Liszewskich i Pieniężnych. W 1891 powstało Polsko-Katolickie Towarzystwo Ludowe „Zgoda”. Dzięki pomocy działaczy z Wielkopolski i Pomorza polscy Warmiacy w wyborach do sejmu pruskiego zaczęli wysuwać swoich kandydatów. W ostatnich latach XIX wieku i na początku XX wzniesiono nowe gmachy publiczne, między innymi nowy ratusz w stylu holenderskiego renesansu, neogotyckie kościoły Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Józefa, siedzibę rejencji, zbudowano też nowoczesne dzielnice mieszkaniowe. W roku 1890 położono instalację gazową, a w 1892 zadzwonił pierwszy telefon, sześć lat później doszedł nowoczesny wodociąg i kanalizację, a w 1907 – elektryczność. Na ulicach pojawiły się tramwaje, a niewiele później otwarto lotnisko.

W 1914 r. miasto zostało na krótko zajęte przez wojska rosyjskie, które wycofały się z miasta po klęsce w bitwie pod Tannenbergiem. Po I wojnie światowej o przyszłej przynależności państwowej południowej części Prus Wschodnich zdecydował plebiscyt z 11 lipca 1920. 97,8% głosujących w Olsztynie opowiedziało się za pozostaniem miasta przy Niemczech. Pod rządami Hitlera wokół miasta powstał krąg osiedli powiązanych ze śródmieściem terenami zielonymi. W roku 1939 mieszkało tu ponad 50 tys. osób. 22 stycznia 1945 Olsztyn zajęła Armia Czerwona, po kilku dniach stacjonowania żołnierze radzieccy podpalili miasto – zniszczeniu uległo ok. 40% zabudowy. 21 marca 1945 o godz. 12.00 Jakub Prawin jako Pełnomocnik Rządu na Okręg Warmińsko-Mazurski przejął administrację Warmii i Mazur. Pozostała w Olsztynie ludność niemieckojęzyczna uległa wysiedleniu, na jej miejsce stopniowo napływali polscy osadnicy. W 1946 miasto liczyło 23 tys. mieszkańców, a w 1950 – 45 tys. Po 1945 roku Olsztyn jako stolica województwa znacznie się rozwinął. Tu przeniesiona została z Fromborka siedziba kurii biskupiej (diecezjalnej, a od 1992 archidiecezjalnej). Zlokalizowano zakłady przemysłu gumowego – Olsztyńskie Zakłady Opon Samochodowych (1967), spożywczego, drzewnego, maszynowego, materiałów budowlanych i inne. Przełom w życiu politycznym oznaczało powstanie NSZZ „Solidarność”. W okresie stanu wojennego w mieście czynnie działała opozycja. Po 1989 roku odtworzony został samorząd terytorialny, wybrano pierwszą demokratyczną radę i zarząd miasta. W 1999 roku z połączenia trzech szkół wyższych powstał Uniwersytet Warmińsko-Mazurski. Obecnie widoczny jest dalszy rozwój miasta – szybka rozbudowa dzielnicy mieszkaniowej Jaroty oraz dzielnicy przemysłowej (m. in. poprzez rozwój fabryki Michelin).

Zabytki

Oprócz dogodnego położenia i malowniczego krajobrazu, do walorów rekreacyjno-turystycznych należy zaliczyć zabytki architektoniczne miasta:

- gotycki zamek kapituły warmińskiej z II połowy XIV w.,
- fragmenty murów miejskich z Bramą Wysoką (Górna Brama) z XIV w.,
- XIV-wieczna konkatedra pw. św. Jakuba (bazylika mniejsza),

- Stary Ratusz (wzniesiony w XIV w., po pożarze odbudowany w latach 1623-1624),
- Kościół św. Wawrzyńca z XIV w. (w dzielnicy Gutkowo),
- Kaplica Jerozolimska z 1565 r.,
- secesyjna zabudowa ul. Dąbrowszczaków,
- neogotycki kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa z lat 1901-02,
- neoromański kościół pw. św. Józefa z lat 1912-13,
- kościół pw. Chrystusa Króla (zbudowany w stylu renesansu włoskiego) z XX w.,
- kościół garnizonowy pw. Matki Boskiej Królowej Polski (1913-14),
- neogotycki kościół ewangelicko-augsburski z lat 1876-99,
- pseudogotycka kaplica cmentarna, obecnie cerkiew prawosławna z 1904 r.,
- secesyjna kaplica Zjednoczonego Kościoła Ewangelickiego z przełomu XIX i XX w.,
- dom Gazety Olsztyńskiej,
- pałacyk przy ul. Metalowej,
- pałacyk fabrykancki (XIX w.),
- Pałac Archiprezbitera z II poł. XVIII wieku
- wiadukt kolejowy w przelomie Łyny (XIX w.),
- Dom Polski (XIX w.),
- gmach I LO im. Adama Mickiewicza z II połowy XIX w.,
- cmentarz żydowski z domem pogrzebowym, zaprojektowany przez Ericha Mendelsohna,
- Nowy Ratusz z pocz. XX w.,
- figura Boża Męka z XVIII w.,
- figura Chrystusa Pana z XVIII w.
- dzwonnica na Dajtkach przy ul. Żniwnej
- kościół Matki Bożej Różańcowej na Dajtkach z 1878

Do 10 listopada 1938 roku w mieście znajdowała się mauretańska synagoga z 1877 roku. Była jednym z najbardziej charakterystycznych budynków w mieście ze względu na swoją unikalną, orientalną architekturę.

Olsztynek

Niemiecka nazwa zamku, a później miasta pochodzi od jego założyciela, komtura ostródzkiego Güntera von Hohensteina. W źródłach polskich już w XV w. występuje nazwa zbliżona znaczeniem do obecnej – „Parvum Olstin” – „Mały Olsztyn”, lub Olsztynek.

Pierwsza wzmianka o Olsztyнку pochodzi z 1351 roku, a prawa miejskie nadane zostały przez wielkiego mistrza Winricha von Kniporde w 1359 roku. Miasto

założono na planie zbliżonym do wielu innych miast krzyżackich. Centralnym punktem był obszerny rynek z kościołem i ratuszem, od którego wychodziły dwie, prostopadłe ulice. Miasto było obwiedzione murami miejskimi o długości 245 × 170 m i wysokości ok. 10 m. Ludność pod koniec średniowiecza liczyła ok. 450 mieszkańców. W 1410 r. zamek opanowali mieszczanie, którzy uznali władzę króla polskiego, w 1414 r. w czasie wojny głodowej miasto ucierpiało od wojsk polskich. Dopiero w czasie wojny polsko-krzyżackiej w 1520 roku Olsztyn został zdobyty przez wojska polskie, a hetman wielki koronny Mikołaj Firlej potwierdził przywileje miasta. W 1656 r. miasto splądrowały wojska szwedzkie i tatarskie. Miasto w 1740 r. miało 728 mieszkańców, a w 1811 r. 778 mieszkańców. W 1764 urodził się tutaj Krzysztof Celestyn Mrongowiusz, wybitny filolog i badacz polskości. Olsztyn w 1888 r. otrzymał połączenie kolejowe z Działdowem, a w 1891 r. z Ostródą. Miasto było zniszczone w okresie dwóch wojen światowych. W okresie od października 1939 do 1945 roku w mieście zlokalizowany był niemiecki obóz jeniecki Stalag IB Hohenstein. W latach 1927-1945 w pobliżu miasta znajdował się ogromny monument upamiętniający bitwę pod Tannenbergiem – tzw. Tannenberg-Denkmal. W roku 1934 spoczęły w nim doczesne szczątki prezydenta Rzeszy Paula von Hindenburga. W 1945 r. Olsztyn został niemal doszczętnie zniszczony przez wojska sowieckie, podobny los spotkał Tannenberg-Denkmal, który został wysadzony przez wojska niemieckie, a po wojnie jego resztki całkowicie usunięto (do dziś na Rynku stoi monumentalny, granitowy lew pochodzący z tego miejsca). W 1945 roku Olsztyn znalazł się w granicach Polski. 25 sierpnia 2001 roku w Skansenie w Olsztynie odbył się Festiwal Międzynarodowego Obozu „Tęczowy Most” („Rainbow Bridge”), organizowany przez Jolantę Kwaśniewską. Na festiwalu tym wśród zaproszonych gości pojawili się m.in. prezydent Aleksander Kwaśniewski, brazylijski pisarz Paulo Coelho i izraelski polityk Szimon Peres..

Opin

Wieś czynszowa, własność biskupów warmińskich, po 1772 skarbu pruskiego. 1333 bp Henryk II Wogenap zleca zasadzcy Henrykowi założenie na terenie dawnego osadnictwa pruskiego wsi na prawie chełmińskim; 1375 powiększona; w 1587 z 20 gospodarstwami, a 1783 z 64. Nieregularna ulicówka z kościołem w centrum.

■ **KOŚCIÓŁ PAR.** (obecnie obsługiwany przez parafię w Orneć) p. w. Znalezienia Św. Krzyża i św. Jakuba Starszego (dawniej Zwycięskiego Św. Krzyża, św. Jakuba i Wszy-stkich Świętych). Prawo patronatu biskupów warmińskich. 1333 uposażenie dla kaplicy obsługiwanej przez parafię w Orneć, później przez parafię w Wapniku; 1887 wyodrębnienie samodzielnej parafii. Obecna budowla ze znacznymi partiami ścian obwodowych korpusu i zakrystii z 4. ćw. w. XIV, konsekrowana 1400, wielokrotnie restaurowana w. XVII – XVIII; 1800 spalona, odbudowywana do 1803 (wówczas budowano również pd. kruchtę, a 1830 – 5 wieżę zach.), ponownie remontowana 1866, uszkodzona 1945, odbudowana do 1950 z usunięciem znacznej czę-

ści hełmu wieży. Wskutek przebudów bezstylowy. Orientowany. Murowany z cegły, w partiach średniowiecznych układanej w wątku goetyckim, łączonej z kamieniem polnym, tynkowany. Salowy, trójosiowy, na planie wydłużonego prostokąta, z kwadrato-wą wieżą od zach., zakrystią od pn. i od pd. z kruchtą, obec-nie adaptowaną na kaplicę chrzcielną. Wnętrza kryte stropami 1803; zakrystia z gotyckim sklepieniem kolebkowym o łuku złamanym. Portal w kruchcie pd. gotycki, ostrołukowy, uskokowy, sfazowany i profilowany. Drewniane portale wejść z nawy do zakrystii i kruchty pd. 1803, z wtórnie uży-tymi elementami dekoracyjnymi z w. XVII i XVIII; w supraporcie nad wejściem do zakrystii napis 1803 odnoszący się do historii kościoła i jego odbudowy po 1800. Elewacje znie-kształcone po 1800; spod odpadających tynków wyłaniają się w ścianach wsch. i pd. gotyckie, zamurwane okna ostrołukowe, rozglifione (wsch. ujęte profilem wałkowym), flankowane analogicznymi blendami. W dolnej partii elewacji wsch. ostrołukowa wnęka o krawędzi ujętej profilem wałkowym. W zamurowanym oknie wsch. drewniana figura Immaculaty ok. poł. w. XVIII. Wieża 1830 – 5, neogotycka, trójkondygnacyjowa, o elewacjach dzielonych fryzem arkadkowym, wspartym na konsolach w formie lilii, lub fryzem płycinowym, wypełnionym ceglana dekoracją rombowa; na narożach wydatne pasy; okna i portal zach. ostrołukowe, nad portalem kamienna tablica inskrypcyjna z ukrytą datą 1866. Hełm baniasty 1835, zniekształcony 1950. Dachy cera-miczne, dwuspadowe, nad zakrystią pulpitowy. Na wsch. szczytcie chorągiewka wietrzna 1644.

- Ołtarz główny (fig. 184), późnobarokowy, wyk. 1735 przez Krzysztofa Peuckera, przeniesiony 1831 z Klasztoru w Kadynach i wówczas zmniejszony i uzupełniony przez stolarza Machthansa i po-lichromowany przez Jana Strunge; dwukondygnacyjny, z kolumnami wspierającymi wyłamane belkowanie, dekorowany skąpo snycerką o motywach akantowych; przy kolumnach rzeźby ok. 1830: w dolnej kondygnacji śś. Piotr i Paweł (pierwotnie w Domkowie, d. pow. Bartoszyce), Bonawentura (fig. 418) i Augustyn, w górnej kondygnacji śś. Józef i Jan Ewangelista, w zwieńczeniu Bóg Ojciec, dwa anioły i dwa putta; w polu środkowym dolnej kondygnacji krucyfiks (fig. 419) 1833 z warsztatu Karola Biereichela syna, w górnej rzeźba N. P. Marii z Dzieciątkiem ok. 1730 (pierwotnie w Barczewie); mensa sarkofagowa wyk. 1833 Machthans. Ołtarze boczne barokowe 2. poł. w. XVII, znacznie przebudowane i uzupełnione 1814 po przeniesieniu z Ornety; dwukondygnacyjne: 1. lewy z rzeźbami aniołów w górnej kondygnacji i nierozpoznanym św. z pocz. w. XIX w zwieńczeniu, oraz obrazami: w dolnej kondygnacji św. Jakuba Starszego z pocz. w. XIX, w górnej św. Mikołaja bpa z 2. poł. w. XVI (?), przemalowanym w w. XIX, prawdopodobnie z zespołu którego części znajdują się w kaplicy Jerozolimskiej w Orniecie; 2. prawy z rzeźbami aniołów z w. XVIII w górnej kondygnacji i św. Doroty z pocz. w. XIX w zwieńczeniu, oraz obrazami: w dolnej kondygnacji nierozpoznanego św. opata z pocz. w. XIX, w górnej N. P. Marii z Dzieciątkiem w typie

Passawskiej (fig. 337), barokowym ok. 1700. Ambona ok. 1800, zdobiona snyderką ornamentalną z 1. poł. w. XVIII, z barokowymi rzeźbami: personifikacjami Wiary i Nadziei, nierozpoznanego bpa i ewangelisty, z 2. poł. w. XVII, oraz Chrystusa Zmartwychwstałego z 1. poł. w. XVIII w zwieńczeniu. Chór muzyczny z pocz. w. XIX, wsparty na dwóch kolumnach, z prospektem organowym z tegoż czasu Obrazy manierystyczne z pocz. w. XVII, pochodzące z dawnego ołtarza mariackiego z Ornety, fundowanego 1617 przez tamtejszego dziekana Bartłomieja Laubicha, przemaalowane silnie w 2. poł. w. XIX: 1. Zwiastowanie; 2. Narodzenie; 3. Pokłon Trzech Króli; 4. Ofiarowanie w Świątyni (fig. 301) (z postacią klęczącego fundatora i kartuszem z jego herbem własnym, inicjałami oraz napisem określającym jego wiek); 5. Ucieczka do Egiptu; 6. Chrystus w Świątyni; 7. Ukrzyżowanie; 8. Zdjęcie z krzyża. Rzeźby: 1 – 2. anioły z 2. poł. w. XVII; 3 – 6. postacie nierozpoznanych śś. z pocz. w. XVIII; 7. krucyfiks (w kruchcie) ok. poł. w. XVIII (fig. 416), z później dodanymi ramionami; 8. krucyfiks z końca w. XVIII; 9. krucyfiks na ścianie szczytowej kruchty z w. XIX, ludo-wy. Osiem świeczników procesyjnych z w. XVIII. Trzy lichtarze cynowe z w. XVIII.

- **KAPL CZKA.** Przy szosie do Ornety. Zapewne w. XVIII/XIX. Murowana, słupowa, we wnęce ludowa figura Pieta oraz cynowe Arma Christi zapewne w. XVIII.

Orneta

Na staropruskim polu osadniczym „Wurmedyten” albo „Wormedythin” powstała w pierwszych latach XIV wieku osada, której zasadźcą był niejaki Wilhelm. Wymienia go przywilej lokacyjny Lubomina z 12 sierpnia 1308 roku. W tymże dokumencie, po raz pierwszy, wspomniano nową osadę zwaną Warmedith. Niespełna cztery lata później, w dokumencie z 11 lutego 1312 roku, wymienia się proboszcza orneckiego Henryka.

Wkrótce potem, 20 maja 1312 roku sołtys ornecki Wilhelm składał sprawozdanie na braniewskim zamku. Być może właśnie wówczas nowa osada otrzymała prawa miejskie. W każdym razie rok później, w dokumencie z 26 marca 1313 roku, Orneta określona została jako „civitas” – miasto. Treść pierwszego dokumentu lokacyjnego miasta nie jest znana. Wiadomości o Ornecku pochodzą z dokumentu odnawiającego przywilej, a wydanego przez biskupa Jana Stryprocka (1355-1373) 14 sierpnia 1359 roku. Nowej osadzie nadano na prawie chełmińskim 68 włók czynszowych oraz 40 włók wolnych, z tego 30 położonych na zachodnim, prawym brzegu Drwęcy Warmińskiej, a 10 na wschodnim. Włók wolne od wszelkich czynszów i powinności przeznaczone były na pastwiska i wyreby leśne do wspólnego użytkowania przez całą gminę miejską. Ponadto włókę ziemi za murami miejskimi, również wolną od wszelkich czynszów i powinności, przeznaczono na ogrody. Z 68 włók osadnicy mieli płacić czynsz w wysokości pół grzywny rocznie, a z każdej parceli i półparceli sześć denarów chełmińskich czynszu, jako dowód uznania władzy zwierzchniej biskupa. Ze wspomnia-

nych 68 włók pół włóki przeznaczono pod zabudowę. Z tego obszaru wydzielono prostokątny rynek, z którego wybiegało 10 ulic (po dwie z boków krótszych i po trzy z dłuższych). W rynku zbudowano w XIV wieku kościół i ratusz. Zamek biskupi pochodzący z tego samego okresu znajdował się w północno-zachodniej części miasta i był ujęty w system fortyfikacji miejskiej. Przed Górną Bramą stały przytułki: Św. Trójcy – dla ubogich i Św. Jerzego – dla trędowatych. W pobliżu rynku znajdowały się całe parcele, dalej półparcele, a na skraju miasta budy. Do każdej parceli należała jedna włóka ziemi ornej, do półparceli – pół włóki, natomiast do bud, których mieszkańcy zwali się budnikami, tylko ogrody i kilka morgów ziemi. Na uposażenie kościoła przyznano cztery włóki ziemi wolnej od czynszu i powinności oraz dwie włóki czynszowe. Ponadto proboszczowi zapewniono kołędę – półkorzec żyta i półkorzec owsa od każdej włóki użytkowanej przez posiadaczy parcel i półparcel. Zasadzca, który z chwilą nadania osadzie praw miejskich przybrał tytuł sołtysa, otrzymywał sześć włók ziemi wolnej od wszelkich czynszów i powinności. Obszar miejski Ornety obejmował łącznie 121 włók ziemi, a więc tyle samo ile obszar Pieniężna. Dokument lokacyjny zawierał zastrzeżenia i postanowienia dotyczące łowiectwa i rybołówstwa, sprzedaży lub dzierżawienia ziemi Zakonowi lub zakonnikowi, wydawania przez radę miejską zarządzeń zwanych wilkierzami, spraw jurysdykcji na obszarze miejskim itp. Z biegiem lat na skutek różnorodnych nadań zwiększał się obszar miejski Ornety. I tak dokumentem z roku 1346 biskup Herman z Pragi nadał miastu las – położony między wsiami Kaszunami, Milkowem, Jesłonowem, Babiakiem, Bugami i Krasnym Borem – z prawem łowiectwa i rybołówstwa drobnym sprzętem; biskup zastrzegł sobie prawo górnictwa. W zamian za nadanie gmina miejska obowiązana była płacić raz w roku, na Boże Narodzenie, czynsz w wysokości 10 grzywien. Nowy obszar obejmujący 53 włóki był oddalony od miasta, gmina miejska osadziła więc na nim chłopów czynszowych, zobowiązując ich do płacenia czynszu i odrabiania szarwarku na rzecz miasta. Przywilej ten został odnowiony przez biskupa Henryka Sorboma 27 sierpnia 1399 roku. W ten sposób powstała wieś Miejska Wola, licząca w 1656 roku 10 gospodarzy. Północnej części lasu, 11 włók przylegających do Milkowa, nie zagospodarowano. W 1869 roku miasto odsprzedało ten obszar gminie Milkowo. W 1376 roku, w zamian za roczny czynsz w wysokości jednego wiardunku z włóki, miasto otrzymało następne 53 włóki lasu położonego między rzeczkami Drwęcą Warmińską, Szelażkiem i Ramotą. W połowie XV wieku Orneta liczyła około półtora tysiąca mieszkańców. Jednak liczba ta dość szybko wzrastała. Przeznaczony pod zabudowę obszar okazał się wkrótce za mały. Rozwój przestrzenny miasta rozpoczął się już w średniowieczu; za murami miejskimi powstawały przedmieścia. W 1428 roku biskup Franciszek Kuhschmalz nadał Miejskiej Woli las zwany Bukami (położony na południowy wschód od wsi Kaszun). Na obszarze tym, obejmującym 15 włók, znajdowała się kiedyś osada wiejska zniszczona w czasie wojny 1414 roku. W zamian za nadanie mieszkańcy Miejskiej Woli obowiązani byli płacić czynsz roczny w wysokości pół grzywny z każdej włóki i dostarczać drewno opałowe. Nie

wiadomo, kiedy las ten przeszedł w bezpośrednie władanie miasta. W przywileju wydanym 10 grudnia 1612 roku przez biskupa Szymona Rudnickiego (1604-1621) mówi się, że miasto z tytułu użytkowania lasu obowiązane jest płacić rocznie 18 i pół grzywny czynszu i dostarczać drewno do zamku biskupiego w Orniecie. Nie wiadomo też, kiedy miasto weszło w posiadanie pruskiego majątku Banduków (zwanego tak od imienia właściciela – Prusa Banduce). W 1656 roku majątek ten o powierzchni dwu i pół włóki należał do miasta i został przez nie wydzierżawiony mieszkańcom wsi Bludyn. W 1784 roku Banduki oddane zostały w dzierżawę ośmiu ogrodnikom ze wsi Opina, a od 1824 roku stały się samodzielną wsią.

Niewiele da się powiedzieć o nazwie miasta. Nie ulega wątpliwości, że nazwa niemiecka – Wormditt wywodzi się ze staropruskiej nazwy poła – Wormedythin. Ale już w początkach XV wieku pojawia się równoległe nazwa – Orneta. Kronikarze z XV i XVI wieku piszą: Wormditt, polnisch Orneta.

Podobnie jak Kraków miała Orneta swego smoka. Był to potwór pożerający nie tylko zwierzęta. Ofiarą jego padały również kobiety i dzieci. Wielu rycerzy, którzy próbowali uwolnić miasto od tej klęski, padało w walce, aż wreszcie jednemu z nich udało się smoka zabić. Reminiscencje tej legendy znalazły się w herbie miasta. Najstarszy wizerunek herbu Ornety znany jest z pieczęci na dokumencie z 1388 roku. Przedstawia on smoka gryzącego się w ogon. W otoku pieczęci zachował się fragment napisu „S. BV... MDIT”. Na pieczęciach z XV wieku, sądowej z XVI wieku i pieczęci sekretarza miejskiego z XVIII wieku przedstawiony jest smok zwinięty, leżący na grzbiecie. Tak w sprawach kościelnych jak i w świeckich miasto i mieszkańcy podlegali władzy biskupa. W przywileju lokacyjnym biskup zastrzegł sobie prawo zatwierdzania wszelkich zarządzeń miejskich oraz postanowień dotyczących ustroju miasta i cechów rzemieślniczych; był też najwyższym sędzią; do jego kasy napływały czynsze i daniny w naturze; jego własnością były dwa młyny, tartak i folusz. On wreszcie posiadał w zachodniej części miasta zamek z folwarkiem wyłączonym z obszaru miejskiego.

Na zamku urzędował burgrabia, który ściągał czynsz i przyjmował daniny od sołtysów komornictwa orneckiego, pełnił funkcję sędziego nad mieszkańcami okolicznych wsi, troszczył się o stan obwarowań miejskich i dowodził oddziałem zbrojnym komornictwa. Pierwszym znanym z nazwiska burgrabią orneckim był Henryk Molknecht (1394-1406). Później na zamku siedzieli m.in. Jerzy Schedlin-Czarliński, Jerzy Majewski, Erhard Preis-Gandkowski, Jan Nenchen, Jan Hatten, Andrzej Pilchowicz, Jan Łaczyński, Jan Lang, Grzegorz Kaszubecki, Jan Bychowski, Jakub Ochap, Kazimierz Płocki. Ostatnim burgrabią orneckim był Joachim Boznański (1770-1772).

W 1351 roku gmina miejska wykupiła urząd sołecki z rąk dziedziców pierwszego sołtysa i od tej chwili miastem zarządzała rada, składająca się z sześciu rajców i dwóch burmistrzów urzędującego i jego zastępcy. W 1388 roku rada miasta Ornety składała się z dwóch burmistrzów – urzędującego, którym był Jan Grosse i jego zastępcy Henryka Scherera oraz sześciu rajców. Podobny skład

rady przetrwał aż do 1772 roku, z tym tylko że z biegiem czasu powstała ważna funkcja pisarza, zwanego notariuszem miejskim. Początkowo rada decydowała wspólnie o wszystkich sprawach miejskich. Z czasem nastąpiła pewna specjalizacja. W roku 1772 np. zastępca burmistrza, Geritz, zajmował się sprawami ziemi uprawnej (włók czynszowych), rajca Rohfleisch, z zawodu kowal, był podkomorzym, rajca Bergmann sędzią miejskim, rajca Schnigenberg komendantem straży pożarnej, rajca Zander prowizorem z cegielni miejskiej, rajca Wasserzier, z zawodu rymarz, zajmował się sprawami targowymi, a rajcy Janowi Berentowi podlegały sprawy budowli kościelnych poza murami miejskimi. Funkcje, początkowo honorowe, z czasem związane zostały z określonym wynagrodzeniem. Urzędujący burmistrz otrzymywał rocznie dwie fury siana oraz drewno opałowe z lasu miejskiego, z tytułu prowadzenia spraw hipotecznych otrzymywał sześć florenów, za przyjęcie w poczet mieszczan przybysza – trzy floreny, mieszkańca miasta – 45 groszy. Od każdej fury, która wjeżdżała do miasta w celach handlowych, miał otrzymywać sześć groszy, ponadto niewielką sumę z każdego targu na len, bydło i konie. Pozostali rajcy dzielili między siebie 72 floreny płacone przez rzeźników z tytułu czynszu i niewielką sumę wpłacaną przez wyzwalanych czeladników. Otrzymywali też po jednej furze siana oraz po 300 cegieł rocznie, a poza tym po trzy gęsi i sześć kur. Sprawami jurysdykcji na obszarze miejskim zajmowała się ława złożona z trzech ławników, a na ich czele stał zatwierdzony przez biskupa przewodniczący. W 1772 roku przewodniczącym ławy był niejaki Skrzypski. Zmiany w ustroju miasta i w jurysdykcji nastąpiły dopiero po zaborze Warmii.

Ostróda

Jest położona w zachodniej części Mazur nad rzeką Drwęcą. Miasto obejmuje obszar 14,1 km². Liczba mieszkańców wynosi około 40 tys.

Dosyć bliska odległość od dużych miast Olsztyna, Gdańska, Warszawy, a także atrakcyjne warunki krajobrazowe pozwalają stwierdzić, że Ostróda jest bardzo dobrym miejscem dla spragnionych wypoczynku turystów i urlopowiczów. W bezpośredniej bliskości znajduje się 15 jezior, w tym sześć w obrębie samego miasta. Wśród wielu atrakcji tych pięknych i malowniczych terenów poczesne miejsce zajmuje rozgałęziony system żegludowy Kanału Ostródzko – Elbląskiego, będący nie tylko najdłuższym, ale i najbardziej interesującym pod względem technicznym, unikatowym w skali europejskiej kanałowym szlakiem wodnym. Na trasie tego atrakcyjnego zabytku sztuki hydrograficznej wybudowano 2 śluzy oraz 5 pochylni. Pochylnie niwelują różnicę poziomów wody wynoszącą 99 metrów, a statki poruszają się po nich na specjalnych wózkach.

Atrakcje miasta:

■ Zamek Krzyżacki zbudowany w latach 1365-1370. Ten gotycki obiekt powstał w latach 1349 – 1370 na wyspie między ramionami rzeki Drwęcy. Zamieszkiwał w nim urzędnik krzyżacki o randze komtura. Epizodem w historii budowli był pobyt Cesarza Napoleona. Zamieszkiwał on tu przez półtora miesiąca w zimie 1807 roku. Zajmował pokój na pierwszym piętrze, którego okna wychodzą na północ (czwarte i piąte okno w pierzei). Spalony w 1945 roku, zamek długo

stał w ruinie. Stopniową odbudowę zaczęto w 1977 roku. Obecnie mieści się w zamku m.in. lokalne muzeum;

- Kościół gotycki p. w. św. Dominika Savio zbudowany na początku XIV w.;
- Wieża ciśnien z 1900 roku;
- Zespół zabudowań Kościoła Ewangelicko – Augsburskiego;
- Przystań Żeglugi Ostródzko – Elbląskiej;
- Obiekty sportowe;
- Ośrodki sportów wodnych

Park Krajobrazowy Pojezierza Iławskiego

słynie m. in.: z jeziora Jeziorak i „Alej Napoleona”, wzdłuż której rośnie kilkadziesiąt wiekowych sosen oraz z Jeziora Jasnego, o wyjątkowo czystej toni (przezroczystość wody do 15 m). Tutaj też można wybrać się na bezkrwawe polowanie (fotosafari) do znajdujących się na terenie parku kilku rezerwatów przyrody. Obszar Parku zamieszkuje łącznie ok. 1 340 mieszkańców. obszar parku w województwie warmińsko-mazurskim 224,04km² – otuliny parku 157,54km², obszar parku w województwie pomorskim 26,41km² – otuliny parku 22,84km²

- Jezioro Jeziorak wraz z otaczającym go kompleksem leśnym stanowi zbiór unikalnych zasobów fauny i flory. Jest ostoją ptaków o międzynarodowej randze, w tym: czapli, kormoranów, żurawi, a także niezwykle rzadkich ptaków drapieżnych: bielików, rybołówów czy kań rudych. W kompleksach leśnych bytują popularne i rzadsze gatunki zwierzyny łownej: sarny, dziki, jelenie, łosie. Zimą pojawiają się czasami wilki.

Park Krajobrazowy Wzniesień Dylewskich

Powstał w 1994 r. w celu ochrony bardzo urozmaiconej rzeźby, unikatowych walorów krajobrazowo-widokowych, bogatej ilościowo i zróżnicowanej gatunkowo flory i fauny i dużych wartości historyczno-kulturowych terenu. Park w całości leży w województwie warmińsko-mazurskim, ma obszar 74,84 km² i obejmuje swymi granicami najwyższą część Garbu Lubawskiego zwanego Wzgórzami Dylewskimi. Należą one do najbardziej urozmaiconych morfologicznie obszarów Pojezierza Chełmińskiego-Dobrzyńskiego i najwyższych wzniesień polskich pojezierzy (najwyższe wzniesienie Dylewska Góra 312 m n. p. m.). Obszar Parku usytuowany jest powyżej rzędnej 165 m n. p. m. Najniższe miejsca położone są w dolinach cieków wodnych np. w dorzeczy Poburzanki 165 m n. p. m. Charakterystyczną cechą ukształtowania terenu jest wyjątkowo silna dynamika rzeźby terenu, wyrażająca się wielkością lokalnych deniwelacji i intensywnością występowania form morfologicznych. Deniwelacje 40-60 m są powszechne, a nierzadko osiągają 80 m. Spadki na zboczach często przekraczają 25%. Wody powierzchniowe odpływają promieniście w różnych kierunkach. Rzeki i strumienie biorą tu swój początek, a ich źródła zlokalizowane są głównie na obrzeżach Parku i w otulinie: rz. Dylewka, rz. Poburzanka, rz. Gizela, rz. Sandela, rz. Świniarc, rz. Struga, rz. Mała Wkra, rz. Wel.

Parwólki

– wieś w powiecie olsztyńskim, w gminie Gietrzwałd. Parwólki – zapomniana wioska, położona w lesie pięć kilometrów od Starych Jabłonek, z którymi łączył ją zachowany do dziś zabytkowy bruk. We wsi są dwa jeziora. W Parwólkach przed wojną była szkoła, mieszkało kilkaset osób, dziś starych mieszkańców jest około trzydziestu i drugie tyle warszawiaków.

Pieniężno (do 1947 r. Melzak, niem. Mehlsack)

Miasto w powiecie braniewskim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Pieniężno. Według danych z 31 grudnia 2004 r., miasto zamieszkiwało 2975 osób.

Pieniężno położone jest w pasie Wzniesień Górowskich nad rzeką Walszą. Prusowie założyli w tym miejscu gród obronny, który prawdopodobnie nazywał się Melcekuke (od Malte, Malko – drzewo, zarośla, las i Kuke, Kauks – diabeł, czart, czyli Czarci Las). Ostatnim księciem staropruskim był prawdopodobnie Wewa. W połowie XIII w. stoczył krwawy bój z Krzyżakami ponosząc klęskę. W efekcie, zgodnie z umową między Krzyżakami a papieżem Innocentym IV, Warmię otrzymał biskup, a Terra Wewa przekazana została kapitulie. Pierwsze zapiski w kronikach zakonu krzyżackiego podają datę 1282 r., kiedy to biskup warmiński przekazał posiadłości Wewy kapitulie z poleceniem założenia parafii i wzniesienia kościoła. Krzyżacy nazywali miasto Mehlsack (z niem. Mehl – mąka, Sack – worek), czyli Worek Mąki. Obecną nazwę Pieniężno otrzymało w 1947 r. dla uczczenia pamięci Seweryna Pieniężnego – wydawcy przedwojennej polskiej „Gazety Olsztyńskiej”.

Nie jest dokładnie znana data nadania praw miejskich, niektóre źródła podają 1295 r., jednak w dokumentach po raz pierwszy nazwy civitas (łac. miasto) użyto w 1312 r., gdy kapituła warmińska wystawiła przywilej lokalizacyjny na prawie chełmińskim. Prawa ze względu na około 90% zniszczenie miasta podczas II wojny światowej zostały w 1945 r. utracone. Ponownie Pieniężno odzyskało prawa miejskie dopiero w 1973 r. Pod Pieniężnem zginął radziecki generał Iwan Czerniachowski, na cześć którego nadano nazwę Czerniachowsk miastu Wystruć w północnej części obwodu kaliningradzkiego (byłe Prusy Wschodnie), a w Pieniężnie stanął pomnik upamiętniający radzieckiego generała. Wiosną 2001 roku na cokole pomnika pojawiły się napisy KAT AK i MORDERCA.

Warto zobaczyć:

- kościół parafialny p. w. śś. Piotra i Pawła, murowany z XIV w., wieża i szczyty z II poł. XIV w., zburzony w 1894 r., wzniesiony ponownie w latach 1895-97 wg projektu arch. H. Hertla w stylu pseudogotyckim;
- dawny kościół szpitalny p. w. śś. Jakuba Starszego i Rocha, murowany z lat 1620-22, elewacja frontowa i skarpy z 1723 r., obecnie cerkiew greckokatolicka p. w. św. Michała;
- zamek kapituły warmińskiej, murowany z XIV-XV w., przebudowany XVI-poł. XVII w., częściowo rozebrany w XIX w., restaurowany w XX w.; w latach 1518-19 mieszkał tu Mikołaj Kopernik jako administrator dóbr bisku-

pich, w latach 1589-99 zarządzał zamkiem książę Siedmiogrodu Andrzej Batory – bratanek króla Polski;

- resztki obwarowań miejskich, murowane z XIV i XIX w.;
- ratusz murowany w XIV-XV w., przebudowany w XVII-XVIII w., spalony w 1945 r., odbudowany;
- rezerwat „Dolina rzeki Wałszy”; w rezerwacie znajduje się ścieżka przyrodnicza długości 7 km z sześcioma przystankami;
- klasztor oo. Werbistów z Muzeum Misyjno-Etnograficznym;
- most kolejowy o wysokości 30-metrów i długości 160 m z połowy XX wieku;
- wieżę ciśnień z 1905 r.;
- pomnik generała Iwana Czerniachowskiego.

Pietrzwałd (niem. Peterswalde)

Wieś w Polsce położona w województwie warmińsko-mazurskim, w powiecie ostródzkim, w gminie Ostróda.

W latach 1973-1976 miejscowość była siedzibą gminy Pietrzwałd. W latach 1975-1998 miejscowość położona była w województwie olsztyńskim. Wieś Pietrzwałd, według posiadanych źródeł powstała w 1363 roku. Winrich von Kniprode nadał Gablocie Guntrowi sołtysowi Piotrowi sześćdziesiąt włók ziemi w Pietrzwałdzie. Od imienia sołtysa nadano wsi nazwę, która w okresie czasu ulegała kolejnym przekształceniom. W 1453 roku pruscy właściciele majątku w Pietrzwałdzie przystąpili do Związku pruskiego. W 1588 roku było w Pietrzwałdzie 11 gospodarzy, 11 zagrodników i 9 rodzin bez ziemi. W 1591 r bez zgody księcia wybudowano kościół, za co pan starościński z Królewca polecił zamknąć 12 wolnych kmieci. Parafii nie powołano, a mieszkańcy musieli chodzić na nabożeństwa do Smykowa. Zezwolił on jednak na utrzymanie nauczyciela szkoły wyznaniowej, wygłaszał on kazania i jednocześnie udzielał chorym ostatniej przysługi. Od 1621 r. we wsi byli tylko sami Polacy. W 1820 r. we wsi były 32 domy i 225 mieszkańców. W 1880 r. wieś liczyła 837 mieszkańców. W początkach XVII wieku wybudowano nowy, drewniany Kościół (kościół barokowy, drewniany, o konstrukcji zrębowej z XVI w., ołtarz z początku XVIII w., strop pokryty polichromią), a ołtarz do niego zakupiono w Grotau. Z ołtarza do dnia dzisiejszego zachowały się tylko niektóre fragmenty. Dzwony na dzwonnicy pochodzą z 1614 i 1753 r. Barokowy kościół jest bardzo cennym zabytkiem architektonicznym.

Piławki

Osada śródleśna w gminie Miłomłyn przy trasie drogi krajowej nr 7 nad jeziorem Drwęckim. W miejscowości przystanek PKS, ośrodek zdrowia, dom wycieczkowy PTTK, kąpielisko nad jeziorem Drwęckim, informacja turystyczna, sezonowe kąpielisko, wypożyczalnia sprzętu wodnego, stacja wodna, kilka ośrodków wypoczynkowych i kemping. W 1599 r. istniał tu tartak, przerabiający drewno z okolicznych lasów na maszty do statków. Szczególnie cenionym surowcem były pnie sosny taborskiej.

Płoskinia

Wieś wzmiankowana w 1301 roku jako Scolyten – nazwa pruska. Wieś lokowana w 1305 r. przez kapitułę warmińską na obszarze 82 włók. W XIV wieku powstał tu młyn wodny i karczma. W roku 1583 kapituła przekazała młyn Mateuszowi Kostrzewie. W XVI wieku w Płoskini funkcjonowała szkoła parafialna. Wieś została zniszczona w czasie wojny polsko-szwedzkiej 1626-1629. Zabytki: Gotycki kościół parafialny p. w św. Katarzyny wybudowano w latach 1340-1360, wieża dobudowana w 1380, prezbiterium przebudowane w 1654 r. ołtarz główny z 1721 r. W kościele zachowała się polichromia na ścianie tęczowej ze sceną Sądu Ostatecznego z XVII w. Ambona z XVII w., plebania z drugiej połowy XVIII w. We wsi dwie kapliczki z XIX w.

Płośnica

Wieś założona w XIX wieku na prawie magdeburskim. Dobrze zachowany jest średniowieczny układ przestrzenny z zagrodami usytuowanymi wokół wydłużonego placu. Plac był wspólną własnością mieszkańców i mieściły się na nim budynki służące społeczności – kościół, szkoła. Osobliwością wsi jest zachowany do dziś ład przestrzenny z czasów pruskich: prawie wszystkie budynki stoją frontem do drogi, wszystkie są parterowe, mają podobną wysokość i podobny kąt nachylenia dachu. Najcenniejszym zabytkiem Płośnicy jest poewangelicki jednonawowy kościół z ok. 1404 roku. Bardzo ciekawa jest dzwonnica, której każda kondygnacja wzniesiona jest w innej technice budowlanej. We wnętrzu kościoła zachowały się tylko zabytkowe XIX – wieczne organy i chrzcielnica. Pod posadzką kościoła znajdują się niedostępne dziś krypty.

Pniewo

Wieś położona jest nad Jez. Pniewskim, stanowiącym odciętą już zatokę Jez. Mamry. Przez Pniewo prowadzi droga od Radziej przez Kaminek Wielki (skrzyżowanie do Sztynortu) do Przystani, położonej tuż za Kanalem Mazurskim. W lesie między Pniewem, a Przystanią znajduje się była kwatera OKH w Mamerkach. Wieś Pniewo powstała około połowy XVIIw. na terenie Lasów Sztynorckich nadanych wcześniej Lehndorffom przez księcia Albrechta. W XIX w. mieszkańcy Pniewa należeli do parafii luterańskiej w Radziejach.

POCHYLNIE

Na każdej pochylni znajdują się następujące podstawowe obiekty i urządzenia:

- urządzenia do przeciągania jednostek pływających – dwa torowiska, na każdym z nich porusza się jeden wózek
- budynek maszynowni z kołem wodnym (lub turbiną – Całuny)
- rurociąg stalowy, doprowadzający wodę na koło wodne (lub do turbin – Całuny)
- kanał roboczy, odprowadzający wodę z koła wodnego (turbin) na dolne stanowisko

■ filar kół linowych na górnym stanowisku

■ filar kół linowych na dolnym stanowisku

Pochylnie prowadzone są w linii prostej, zgodnie z linią trasy kanału żeglugo-
wego. Każda pochylnia składa się z dwu równoległe poprowadzonych torowisk,
łączących stanowisko górne z dolnym. Na torowiskach poruszają się dwa wóz-
ki o ciężarze własnym 24 t i nośności 50 t każdy. W przypadku obciążenia obu
wózków jednocześnie dopuszczalna nośność wynosi 38t dla każdego wózka. To-
ry biorą swój początek na górnym stanowisku (jeszcze pod wodą) przechodzą
przez grzbiet (szczyt) pochylni i schodzą do dolnego stanowiska, kończąc się
pod wodą. Na każdym torze porusza się wózek przeciągany liną stalową pomię-
dzy górnym a dolnym stanowiskiem i odwrotnie. Wózki wykonane są w kon-
strukcji ramowo – kratowej, oparte na czterech parach kół jezdnych.

Wózki połączone są ze sobą liną (tzw. liną tylnowozową). Jeden koniec przyłą-
czony jest do wózka od strony dolnej wody, potem lina biegnie do filaru kół li-
nowych na stanowisku dolnym by następnie po przejściu przez koło zwrotne
na filarze drugim końcem być podłączoną do drugiego wózka.

Od strony wody górnej do wózków przymocowane są liny stalowe (tzw. liny
przedniowozowe), które poprzez krążki podpierające oraz koła kierunkowe fi-
lara kół linowych na górnym stanowisku doprowadzone są do bębna linowego
umieszczonego w budynku maszynowni.

Liny te nawinięte są na bęben przeciwbieżnie, dzięki czemu przy obrocie bęb-
na – jedna lina nawija się na bęben a druga rozwija. Umożliwia to jednoczesny
ruch wózków na pochylni w przeciwnych kierunkach (przeciąganie jednego
wózka ze stanowiska dolnego na górne odbywa się jednocześnie z przeciąga-
niem drugiego wózka ze stanowiska górnego na dolne).

Dla poruszania wózków wykorzystano różnicę poziomów pomiędzy dwoma sta-
nowiskami – siłą napędową jest koło wodne (bądź turbina w przypadku naj-
młodszej pochylni – tj. Całun).

Woda, uruchamiająca ruch wózków doprowadzana jest na koło wodne poprzez ru-
rociąg stalowy o średnicy 100 mm z górnego stanowiska kanału. Rurociąg zamy-
kany jest na wlocie zaworem (sterowanie zaworem odbywa się z maszynowni).

Woda z rurociągu trafia do tzw. skrzyni wodnej a następnie spada na łopatki ko-
ła wodnego uruchamiając ruch koła. Skrzynia wodna wyposażona jest w zasu-
wy (także uruchamiane z maszynowni) odcinające wylot wody ze skrzyni na ło-
patki koła. Koło wodne ma średnicę ok. 8m i szerokość ok. 5m. Do koła wodne-
go przytwierdzone jest koło zębate – wieniec, współpracujące z szeregiem prze-
kładni zębatach – przenoszących ruch koła wodnego na ruch bębna linowego.
W związku z tym, że koło wodne obraca się tylko w jednym kierunku – zmianę
kierunku obrotu bębna linowego (a tym samym i kierunku jazdy wózka) osiąga
się przez odpowiednie sprzęgnięcie przekładni za pomocą sprzęgła kłowego.
Woda może też być zrzucana bezpośrednio do kanału roboczego – rurociągiem
jałowym o średnicy 600mm. Prędkość ruchu wózków na pochylniach wynosi
w granicach 1.4 – 2.5 km/h. Całkowity czas przejazdu po pochylni (wraz
z umieszczeniem statku na wózku) wynosi w granicach 16 – 30min.

Popielno

Niewielka osada w województwie warmińsko-mazurskim, w powiecie piskim, w gminie Ruciane-Nida, położona w Puszczy Piskiej na brzegu jeziora Śniardwy. Popielno znajduje się na Półwyspie Popielniańskim, który otaczają cztery jeziora Bełdany, Mikołajskie, Śniardwy i Warnołty. Lokalizacja miejscowości i topografia półwyspu zadecydowały o utworzeniu w nim placówki naukowej PAN, która obecnie nosi nazwę Stacji Badawczej Rolnictwa Ekologicznego i Hodowli Zachowawczej Zwierząt PAN. Obecnie jednostka PAN zajmuje się przede wszystkim hodowlą zachowawczą koników polskich, wywodzących się bezpośrednio od wymarłych już leśnych koni, tarpanów, które kiedyś żyły na terenie dzisiejszej Polski. Koniki żyją zarówno w stajni jak i w rezerwacie. Stado stajenne liczy ok. 100 sztuk.

ZABYTKI

- Spichlerz z połowy XVIII w.
- Drewniane chałupy mazurskie z początku XX w.
- Drewniana stajnia
- Kuźnia z początku XX w.
- Cmentarz niemiecki XVIII-XIX w.

Pozezdrze

Wieś założona została w 1543 r.

W czasie II wojny światowej obok Pozezdrza wybudowana została kwatera Himmlera. We wsi była placówka batalionu policyjnego zabezpieczająca ochronę Himmlera.

Próchnik

Wieś sołecka gminy Tolkmicko. Od Elbląga oddalony jest o około 11 km. Próchnik słynie od dawna z niezwykle pięknego położenia na zachodnich zboczach Wzniesienia Elbląskiego w otoczeniu lasów, silnie pofalowanego terenu i malowniczych dolin i jarów, w których spotkać można okazałe głązy narzutowe. Ze wzgórza wznoszącego się na 159 m n. p. m. tuż obok wsi w sąsiedztwie starożytnego cmentarza roztacza się przepiękny widok na Zalew Wiślany i okolice. Urok tutejszego krajobrazu oraz cenne zabytki architektury i plastyki w Próchniku i sąsiednich wsiach ściągały tutaj od dawna licznych turystów z Elbląga i innych miejscowości Pomorza. Niegdyś nazywano tę okolicę Szwajcarią Próchnicką, pragnąc dobitniej zareklamować jej malowniczość.

Pierwotny przywilej lokacyjny Próchnika nie jest znany. Wieś wymieniona jest po raz pierwszy w dokumencie odnoszącym się do Nadbrzeża, wystawionym w 1300 r. Ponowne nadanie czy też potwierdzenie przywileju nastąpiło 1 czerwca 1357 r. Po upadku rządów Zakonu Próchnik dostał się na mocy przywileju królewskiego Elblągowi, a w XVIII w. zagrabili go Prusacy. Najstarszym świadkiem przeszłości osady i równocześnie najcenniejszym zabytkiem architektury sakralnej okolicy jest gotycki kościół z drugiej połowy XIV w. Jest to

budowla jednonawowa o wymiarach około 10 X 29 m, z wydzielonym i zasklepio-nym prezbiterium o prostokątnym zamknięciu. Wieżę dobudowa-no od zachodu w 1905 r. Najcenniejszym zabytkiem kościoła był niegdyś późnogotycki ołtarz szafkowy, z rzeźbą figuralną i malowidłami na skrzy-dłach. Rzeźby zabrano kilkadziesiąt lat temu do muzeum elbląskiego, a malowidła pokryto w XVIII w. nowymi, przedstawiają-cymi Zwiastowanie, Ukrzyżowanie, Wniebowstąpienie i Zmartwychwstanie. Z okresu baroku pochodzi mosiężny pajak za-wieszony u stropu; drugi mniejszy wykonano zapewne w XIX w.

Do godnych uwagi zabytków rzemiosła artystycznego, zdobnych malowidłami i intarsjami, należą trzy zabytkowe ławy, z których dwie ustawiono w sąsiedztwie ołtarza, a trzecią pod chórem.. Na zapiecku opatrzonym sześciu herbami widnieją nazwiska elbląskich dygnitarzy, m. in. Izraela Hoppe, dobrze znanego rajcy, a później burmistrza i burgrabiego królewskiego, Andrzeja Meienreisa i innych. Na przedniej ścianie nieznany artysta namalował personifikacje takich cnót, jak Odwaga, Miłosierdzie, Sprawiedliwość i Wstrzeźliwość. Przednią ściankę zdobią postacie sześciu ustawionych w szeregu aniołów trzymających kartusze. Na ławie stojącej pod chórem namalowany jest grający na harfie król Dawid. Podane są daty 1591 i 1611 jako czas powstania ław i pokrycia ich polichromią. Jednym z fundatorów był wspomniany Izrael Hoppe (ojciec), żyjący w latach 1563—1624, opiekun próchnickiego kościoła z upoważnienia rady elbląskiej.

Radzieje

Przez Radzieje przechodzi linia kolejowa Kętrzyn – Węgorzewo. Wieś położona jest ok. 2 km na zachód od jez. Mamry. Radzieje posiadają szkołę podstawową i kilka sklepów.

Redykajny

Osiedle będące częścią oficjalnego podziału administracyjnego Olsztyna, położone w północno-zachodniej części miasta, nad Jeziorem Redykajny. Na jego terenie znajdują się również jeziora Żbik i Podkówka. Osiedle zaczęło się rozwijać od połowy lat 90. Od wschodu: granica przebiega po rzece Łynie w kierunku południowym, następnie załamuje się w kierunku południowo-zachodnim i biegnie wzdłuż drogi gruntowej (łączącej ul. Leśną z ul. Narcyzowa), dalej przebiega w kierunku południowym po naturalnych granicach przez tereny rolne i leśne do linii kolejowej (na wysokości ul. Wędkarskiej 8) i graniczy z zachodnią stroną osiedla Nad Jeziorem Długim.

Rezerwat jezioro Dońskie

Krajobrazowy rezerwat przyrody położony w powiecie giżyckim, w leśnictwie Kamionki. Swym obszarem obejmuje 1833 ha. Obejmuje cztery wyspy oraz część półwyspu Fuledzki Róg. Został powołany w 1963 roku początkowo pod nazwą Głazowisko Fuledzki Róg, a następnie dołączone zostały wyspy z rezerwatu Wyspy na Jeziorze Dobskim i Kisajno. Rezerwat utworzony został dla

ochrony morenowego jeziora Dobskiego oraz położonych na nim wysp: Gilma, Wyspa Lipka, Wyspa Heleny oraz Wysoki Ostrów (inaczej: Kormoranów).

Na wyspie Gilma znajduje się grodzisko. Na obszarze rezerwatu wyróżnia się cztery siedliskowe typy lasu: las świeży, las wilgotny, las mieszany bagienny. Gatunkami panującymi w drzewostanach są olsza czarna, osika, lipa, brzoza brodawkowata i brzoza omszona, z domieszkami dębu, grabu, wierzby i wiązu. Większość leśnych zbiorowisk została zniekształcona przez działalność człowieka.

Rezerwat Jezioro Druzno

Jego powierzchnia wynosi 3021 ha, w tym ok. 1700 ha to powierzchnia jeziora, a 1321 ha to trzęsawiska porośnięte trzciną. Jezioro to stanowi jedną z najbogatszych ostoi ptactwa słodkowodnego w Polsce. Ochronie podlegają stanowiska lęgowe licznie tu występującego (ok. 160 gatunków) ptactwa wodnego i błotnego. Samo Druzno należy do jezior wyjątkowo płytkich. Jego największa głębokość wynosi ok. 2 m. Jest jeziorem zarastającym i wyjątkowo zamulonym. Przez jezioro przebiega znany turystyczny szlak wodny wiodący z Elbląga, przez pochylnie Kanału Elbląskiego i dalej, przez liczne jeziora do Ostródy.

Rezerwat „Jez. Francuskie”

Rezerwat o powierzchni 15 ha, jest śródleśnym jeziorem mającym na obrzeżu torfowisko przejściowe z wierzbą borówkolistną. Od wsch. Rośnie starodrzew bukowy. Rezerwat leży w gminie Ostróda, u podnóża Góry Dylewskiej, w odległości 1,5 km na wsch. od pn. krańca Wysokiej Wsi.

Rezerwat Jez. Mokre

Rezerwat przyrody jezioro Mokre położony jest w powiecie giżyckim, w gminie Węgorzewo, nadleśnictwo Borki. Akt powołujący rezerwat ukazał się w 1958r. Ochroną objęty jest las lęgowy o naturalnym charakterze

Rezerwat przyrody „Klonowo”

Rezerwat przyrody utworzony w 1958 roku dla zachowania fragmentów zboczowego lasu klonowo-lipowego. Należy do Górznieńsko - Lidzbarskiego Parku Krajobrazowego. Na terenie rezerwatu występują: jawor, jesion wyniosły, wiąz górski, klon, grab i sosna. Runo leśne porośnięte jest niecierpnikiem drobnokwiatowym.

Rezerwat Jezioro Kozuchy

Ornitologiczny rezerwat. Założony został w 1963 roku. Znajduje się w gminie Giżycko. Jest to jedna z największych kolonii mewy śmieszki w Polsce. Na terenie rezerwatu występuje bujna roślinność wodna i błotna. Mewy swoje stanowiska lęgowe zakładają na pływających wyspach.

Rezerwat Jezioro Łuknajno

Obfitość wodnej roślinności i ryb w połączeniu z niedostępnością płaskich, podmokłych i częściowo lesistych brzegów sprawia, że licznie występuje tu wiele gatunków ptaków. Jezioro jest znane od dziesiątek lat jako wyjątkowe siedlisko łabędzia niemego, corocznie gniazduje od kilkunastu do kilkudziesięciu par łabędzi, a na pierzenie przybywa ich ok. 2 tys. sztuk. Na jeziorze Łuknajno obowiązuje zakaz wędkowania oraz zakaz uprawiania żeglugi. Łuknajno zostało objęte ochroną prawną już w 1937 roku.

Rezerwat Królewska Sosna

Rezerwat leśno- torfowiskowy, utworzony został w 1959 roku dla ochrony drzewostanu Puszczy Piskiej oraz boru mieszanego. Chroni 200- letni mieszany starodrzew oraz trzy jeziora Kruczki z reliktowa florą torfowisk wysokich. Jest tu pomnikowa, obumarła już sosna, od której pochodzi nazwa rezerwatu. Jest także niemal 400- letni " Dąb nad Mukrem" im. K. Małka o wysokości 30m i obwodzie pnia ponad 5m.

Rezerwat Krutynia

Krajobrazowo- leśny rezerwat przyrody Krutynia (im. Melchiora Wańkowicza) utworzony w 1983 roku dla ochrony jeziora Krutyńskiego z zespołem roślinności wodnej wraz z górnym odcinkiem Krutyni.

Rezerwat Krutynia Dolna

-Krajobrazowo-florystyczno-faunistyczny rezerwat przyrody.

Krutynia Dolna Położony jest na terenie Mazurskiego Parku Krajobrazowego. Na terenie rezerwatu leżą: dolny odcinek rzeki Krutyni oraz:

- Jezioro Gardyńskie
- Jezioro Malinówko
- Jezioro Dłużec
- Jezioro Smolak

Celem utworzenia rezerwatu było zachowanie w naturalnym stanie krajobrazu polodowcowego, naturalnych ekosystemów wodnych oraz unikalnego bogactwa flory i fauny, a w szczególności torfowisk wysokich, przejściowych i niskich wraz z ich florą, oraz biotopów ptaków drapieżnych. Rezerwat charakteryzuje się bardzo urozmaiconym ukształtowaniem powierzchni. Rzeka Krutynia jest popularnym szlakiem wodnych spływów kajakowych, a przez teren rezerwatu przebiegają lądowe szlaki turystyczne.

Rezerwat Pierwos

Rezerwat krajobrazowo- florystyczno- faunistyczny. Utworzony został w 1987 roku. Rezerwat chroni zróżnicowane systemy leśne, torfowiskowe i wodne. Ochroną objęto płytkie, zarastające jezioro Pierwos, strumienie Pierwos i Garciankę oraz ujściowy odcinek rzeki Krutyni. Występuje tu wiele starych drzew, zwłaszcza dębów. Z rzadkości florystycznych spotkać tu można wielosił błękitny – roślinę północną. W okresie jesienno- zimowym można zaobserwować interesującego ptaka rzek górskich i wyżynnych – pluszcza.

Rezerwat Piłaki

Rezerwat faunistyczny położony w obrębie Mrągowo, Leśnictwie Piłaki
Cały obszar rezerwatu znajduje się pod zarządem Nadleśnictwa Mrągowo.

Rezerwat utworzono w celu zachowania i ochrony noclegowisk żurawia w okresie wędrowności wiosennej i jesiennej oraz miejsc gniazdowania i żerowania licznych gatunków ptaków oraz stanowisk gatunków roślin rzadkich i podlegających ochronie.

Rezerwat założono w 1991 roku.

Rezerwat przyrody Las Warmiński

Utworzony został w 1982 r. na terenie Nadleśnictwa Nowe Ramuki. Położony jest między Jeziorem Łańskim a wsią Ruś. Powierzchnia rezerwatu wynosi 1656 ha a wraz z jeziorami 1803 ha. Rezerwat powstał, by chronić:

- obszary leśne, które charakteryzują się sporym stopniem naturalności – lasy liściaste, bory mieszane, lasy jesionowe i olchowe, bory wilgotne i bagienne,
- odcinek Łyny – przełom o długości 6,5 km, od wypływu z jeziora Łańsk przez jezioro Ustrych do wsi Ruś,
- 3 jeziora: Ustrych, Galik, Jelguń, Oczko.

Powierzchnia rezerwatu jest pofalowanym terenem morenowym z licznymi, podmokłymi zagłębieniami.

W „Lesie Warmińskim” znajduje się bogata roślinność, liczne starodrzewy, wśród których przeważa sosna. Najstarsze drzewostany sosnowe mają ponad 200 lat. Drzewo to miejscami osiąga do 38 m wysokości i 100 cm pierśnicy. Niektóre egzemplarze dębu osiągnęły 350 lat. Szereg drzew jest pomnikami przyrody, do najciekawszych należą: „Dąb Napoleona” oraz wiekowy cis o formie krzaczastej i wysokości ok. 3 m. Oba wymienione egzemplarze uznano za pomniki w 1952 r. Las posiada bogate podszycie, z wieloma gatunkami roślin objętych ochroną. Występują tu: czosnek niedźwiedzi, kopytnik pospolity, konwalia majowa, wawrzynek wilczczyko, rosiczka okrągłolistna, przylaszczyka pospolita, bagno zwyczajne, lilia złotogłów, zimozioł północny, widłak, gnieźnik leśny, czworolist pospolity, podkolan biały, paprotka zwyczajna i porzeczka czarna. W jeziorach występują grązel żółty i grzybienie białe. Rezerwat stanowi miejsce bytowania bardzo wielu gatunków grzybów i porostów (grzybów zlichenizowanych), w tym objętych ochroną: grzyby wielkoowocnikowe – gwiazdosz potrójny, ozorek dębowy i czarka. Mieszkańcami lasu są najróżniejsze gatunki zwierząt. Oprócz zwierząt pospolitych możemy tu spotkać takie gatunki jak wydra europejska, łasica, borsuk, popielica czy nietoperze. Okazałym mieszkańcem lasu jest jelen europejski o charakterystycznej smukłej budowie ciała. Głowę samca (byka) zdobi poroże nazywane przez myśliwych wieńcem. Jelenie z terenu Warmii odznaczają się szczególnie pięknym porożem i ustępują jedynie jeleniom karpaccim. Gośćmi rezerwatu bywają wilki. Las warmiński jest krainą ptaków, z których wiele należy do gatunków chronionych. Szczególnie chronione podlegają tu stanowiska ptaków, takich jak: bielik, rybołów, kania

czarna, orlik krzykliwy oraz bocian czarny. Wokół ich gniazd wytyczono strefy ochronne, gdzie prowadzi się gospodarkę leśną w ograniczonym zakresie. Poza wymienionymi w lesie warmińskim możemy spotkać inne ciekawe gatunki ptaków m.in. myszołów zwyczajny, żuraw, czajka, dudek, zimorodek i cały szereg innych. Atrakcją rezerwatu jest dolina rzeki Łyny. Na odcinku między jeziorem Ustrych a wsią Ruś rzeka ma charakter podgórski. W jej nurcie spotkać można rzadki, chroniony gatunek krasnorostu – hildebrandia rzeczna. Rzeka jest pod szczególną opieką Wojewódzkiego Konserwatora Przyrody. W lesie warmińskim znajdują się jeziora śródleśne oraz kurhany sprzed 2000 lat.

Rezerwat Przyrody „Źródła Rzeki Łyny” (ros. Истоки Лыны, Ława, niem. Alle, prus. Alna) Rzeka w północno-wschodniej Polsce (województwo warmińsko-mazurskie) i Rosji (Obwód kaliningradzki). Lewy dopływ Pregoly. Płyynie przez Pojezierze Olsztyńskie i Nizinę Sępopolską.

Rzeka Łyna wypływa z piasków sandrowych na północ od Nidzicy, źródła rzeki znajdują się w okolicy wsi Łyna, na terenie rezerwatu przyrody Źródła Rzeki Łyny. Jest to rezerwat krajobrazowo-geomorfologicznego z występującym tu zjawiskiem erozji wstecznej, zjawiska bardzo rzadkiego na niżu. Rzeka Łyna przepływa przez szereg jezior rynnowych (Brzeźno Duże, Kiernoz Mały, Kiernoz Wielki, Jezioro Łańskie, Ustrych), wśród których największym i najgłębszym jest Jezioro Łańskie. Łyna kilkakrotnie zmienia swój kierunek, przecina kilka ciągów moren czołowych, co wpływa na różnorodny charakter poszczególnych odcinków doliny.

■ W górnym biegu rzeka przepływa przez Rezerwat przyrody Las Warmiński.

■ Na rzece znajdują się elektrownie wodne.

Nazwę Łyna wprowadzono urzędowo w 1949 roku, zmieniając poprzednią niemiecką nazwę rzeki – Alle.

Rezerwat rzeki Walszy

Przepływająca przez Pieniężno rzeka Walsza wypływa ze Wzniesień Górowskich. Jej źródło znajduje się na wys. 158,2 m. Rzeka ta, której długość osiąga 67 km, ma bardzo duży spadek. W górnym biegu Walsza płynie w płaskiej dolinie szer. 1-1,5 km natomiast poniżej Pieniężna (pomiędzy Pieniężnem i Wojnitami) dolina ma charakter wąwozu szerokości 80-150 m i głębokości 15-40 m. Wąwóz długości 5 km pocięty bocznymi jarami i porośnięty lasem, stanowi rezerwat krajobrazowo-morfologiczny o powierzchni 205,74 ha. Rośnie tu bogata roślinność (ok. 300 gatunków) z wieloma gatunkami chronionymi oraz mieszany las lipowo-dębowo-grabowy. Rezerwat utworzony został w 1957 r. i jest jednym z najstarszych rezerwatów w dawnym województwie elbląskim.

Rezerwat Wyspy na jeziorze Mamry i Kisajno

Akt powołujący rezerwat ukazał się w 1989 r. Ochroną objęto miejsca lęgowe ptaków wodno-błotnych i miejsca odpoczynku ptaków podczas przelotów.

Największe skupienie wysp występuje w południowej części Jeziora Kisajno.

Wyspy porośnięte są lasem w przeważającej mierze pochodzenia sztucznego o zróżnicowanym składzie gatunkowym. Niewielkie fragmenty są pochodzenia naturalnego. Duża część zbiorowisk jest zniekształcona przez zaśmiecanie, wydeptywanie, palenie ognisk, a niektóre wyspy np. Duży Ostrów były w przeszłości użytkowane rolniczo.

Większe wyspy pokryte są drzewostanami i otoczone pasem szuwaru.

Rezerwat Zakręt

Znajduje się niedaleko miejscowości Krutynia. Utworzony w 1957 roku. Rezerwat leśno- torfowiskowy chroniący trzy jeziora dystroficzne po których dryfują tak zwane " pływające wyspy" oraz otaczające je lasy z dominującą sosną zwyczajną. Pomniki przyrody: "Dąb Krutyński", "Zakochana Para", " Mazurski Dąb Bartyny". Powierzchnia 105,8 ha.

Ruciane- Nida

Miasto nad jeziorem Nidzkim i jeziorem Guzianka Wielka. Najmłodsze miasto na Warmii i Mazurach, prawa miejskie otrzymało w 1966r. Ruciane-Nida powstało przez połączenie miejscowości: Ruciane, Nida, Woli Ratajowej i Guzianka. Zasadcą Woli Ratajowej w 1502 był Jakub Rataj pochodzący z Kujaw. Ruciane nazywało się Rudczanny/Rudschanny, w III Rzeszy – Niedersee. Nida nazywała się Nieden. Miasto jest znanym ośrodkiem turystycznym w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Przez miasto przebiega linia kolejowa D29-219 – Olsztyn – Szczytno – Świętajno – Pisz – Ełk. Do 1945 r. istniała również inna linia kolejowa, łącząca Ruciane-Nidę z Mrągowem. W Rucianem w okresie letnim funkcjonuje wysunięta najbardziej na południe przystań Żeglugi Mazurskiej.

Zabytki:

- Kościół pw. Matki Bożej Miłosierdzia Ostrobramskiej z 1910 (w Rucianem)
- Budynek wyluszczeniarni nasion z końca XIX wieku
- Dwa schrony bojowe z początku XX wieku
- Pomnikowe drzewa: sosna, dęby
- Śluza Guzianka

Ruś

Wieś położona jest 7 km na południe od Olsztyna nad rzeką Łyną.

Historycy niemieccy wskazują, że nazwy Ruś czy Ruszajny (Reuschahagen) pochodzą od Rusińskich osadników z Rusi Białej. Inni wiążą nazwę z wzięciem do połowu ryb Fischreuse. Jeszcze inni wskazują na Pruskie słowo rusite, czyli ciec, a więc określenia dotyczącego wody, w tym przypadku rzeki Łyny Rusele, Russe

Lokacja wsi nastąpiła w 1331 na prawie chełmińskim. Wieś założona stosunkowo późno w południowej części komornictwa olsztyńskiego na polu Bertynga, które obejmowało historyczną parafię bartąską. Wieś ułożona nad rzeką. Poza rolnikami mieszkali tu dawniej także bartnicy, rybacy, młynarze. W prze-

szłości istniały tu młyny zbożowe, tartaki, olejarnie oraz huty żelaza i miedzi. W końcu XVI wieku Ruś stanowiła wieś bartników.

Kapliczka w Rusi- we wsi znajduje się odrestaurowana kapliczka z XIX wieku, którą poświęcił w 2004 roku biskup Jacek Jezierski, a także pomnik z I wojny światowej. Dawniej, trzy razy dziennie Maria Krause dzwoniąc przy kapliczce w Rusi przypominała o modlitwie. W maju przy kapliczce odmawiano litanie do Matki Bożej.

Część mieszkańców Rusi należała do Bractwa Wstrzemięźliwości, założonego w 1856 w Olsztynie przez ks. Walentego Tolsdorfa (pochodził z niedalekiego Linowa). W 1858 aż 70% dorosłych parafian należało do tego bractwa (większość z nich zobowiązała się na całe życie nie spożywać mocnych napojów alkoholowych: gorzałki, araku, rumu, spirytusu). Mieszkańcy Rusi należeli także do Bractwa Opatrzności Bożej, założonego w 1781 przez ks. Gremma. Zachowała się częściowo drewniana zabudowa wsi z przełomu XIX i XX wieku, gdzie chałupy są rozrzucone po pagórkach, w najwyższym miejscu sięgających 152 m n. p. m. (rzeka 110 m n. p. m.). O Rusi została napisana książka „Ruś nad Łyną” Od stycznia 2007 roku w Rusi istnieje wyciąg narciarski. Składa się z 3 wyciągów orczykowych oraz 4 tras zjazdowych, każda po około 280 metrów.

Ryn (niem. Rhein, prus. Rins)

Miasto w powiecie giżyckim. Najstarsze ślady obecności ludzkiej na terenie gminy Ryn sięgają epoki neolitu (4500-1700 lat p. n. e.) Podczas prac wykopaliskowych w miejscowości Jeziorko odkryto wyroby kamienne z tego okresu. Każda następna epoka pozostawiała coraz więcej śladów. Wyroby z epoki brązu (700-600 r. p. n. e.) i charakterystyczne dla tego okresu kurhany odkryto w Sterławkach Wielkich. Z końca ub. ery znane są pojedyncze kurhany i cmentarzyska kurhanów z Orła, Skorupek i Sterławek Wlk. W tym czasie datowane są również osady obronne budowane na wzniesieniach (Jeziorko, Orło) i osady nawodne (Knis). Najstarsze informacje o Rynie pochodzą z Kroniki Wiganda z Marburga z 1377 r., który to rok przyjmuje się za początek budowy ryńskiego zamku (niektóre źródła podają 1376 r., a prace archeologiczne sugerują, że nastąpiło to o całe 100 lat wcześniej). Miasto położone nad dwoma jeziorami: Ryńskim i Ołów. W samym centrum znajduje się pokrzyżacki zamek z XIV w. Zamek zaczęto budować około 1377 r. w miejscu istniejącego w tym miejscu wcześniej grodu plemienia Galindów. Warownia powstała na wzgórzu, na planie prostokąta o wymiarach 44x52, pomiędzy dwoma jeziorami, z których jezioro Ołów stanowiło naturalną fosę. Legenda głosiła, że jezioro i zamek przypominały Krzyżakom rzekę Ren (Rhein) i zamki nad nią stojące – stąd być może wzięła się nazwa Ryn. Oprócz funkcji militarnych zamek pełnił rolę administracyjno-gospodarczą, zaopatrując Zakon Krzyżacki m.in. w ryby, miód i mięso dzikiej zwierzyny. W latach 1939-1945 Niemcy urządzili w nim więzienie karne dla polskich robotników przymusowych. W 1942 r. stworzono w nim obóz dla Belgów, Czechów, Francuzów i Norwegów. Po 1945 roku zamek stał się siedzibą urzędu miejsko-gminnego, domu kultury, biblioteki i muzeum, które mie-

ścili się w nim do roku 2000. Obecnym właścicielem zamku jest Andrzej Dogiaffo. W dniu 6 sierpnia 2006 roku otwarto na zamku Mazurskie Centrum Kongresowo-Wypoczynkowe. Obecnie został zaadaptowany na hotel „ZAMEK RYN*****”

Innym ciekawym zabytkiem Rynu jest wiatrak typu holenderskiego z II poł. XIX w.

W Rynie znajduje się również podziemny, średniowieczny kanał łączący jeziora Ołów i Ryńskie (woda spływająca z jeziora Ołów napędzała krzyżacki młyn - różnica poziomów pomiędzy tymi jeziorami to prawie 8 metrów na odcinku ok. 200 metrów)

Rzeka Drwęca

Drwęca jest typową rzeką pojezierną. Na całej długości stanowi rezerwat wodny zwany „Rzeka Drwęca”, utworzony w celu ochrony środowiska wodnego i bytujących w nim ryb, a w szczególności dla ochrony środowiska pstrąga, łososia, troci i certy. Został on powołany w 1961 roku i swoim zasięgiem obejmuje rzekę Drwęcę wraz z niektórymi odcinkami ich dopływów. Jest to najdłuższy rezerwat ichtiologiczny w Polsce o powierzchni chronionej 444,38 ha. Dzięki występowaniu znacznych różnic poziomów pomiędzy Drwęcą a jej dopływami, posiadają one na wielu odcinkach charakter podgórski. Sprzyja to występowaniu rzadkich gatunków ryb i minogów - gatunków preferujących wody o dużym stopniu natlenienia.

Dolina rzeki w najwęższym odcinku górnego biegu jest wąwozem 20-30 m głębokości i 8 km długości. Jest to tzw. Czarci Jar, gdzie znajduje się ośrodek zarybieniowy PZW. Środkowy odcinek doliny Drwęcy o szerokości 1-3 km, nad którym leży Nowe Miasto, ma przebieg zbliżony do południkowego i charakter pradoliny, wcięty na 80m w stosunku do przylegającej wysoczyzny. Spadek poziomu wody na odcinku Nowe Miasto - Brodnica wynosi 0,040 %. Dorzecze Drwęcy odwadnianie jest przez około 676 cieków stałych i okresowych. Średni przepływ przy ujściu 26 m³/s, maksymalna rozpiętość stanów wody w dolnym biegu 3,5 m. Głęboko wcięta dolina i malowniczo meandrująca rzeka sprawiają, iż jest ona na tym odcinku bardzo atrakcyjna turystycznie. Największym dopływem Drwęcy jest rzeka Wel, która uchodzi do niej na poziomie 84 m n. p. m. w miejscowości Bratian ok. 4 km na północ od Nowego Miasta. Drwęca jest szlakiem łatwym i nie uciążliwym, urozmaiconym lasami, malowniczymi jeziorami, przełomami. Na trasie bogate w zabytki miejscowości. Liczne miejsca do kąpieli.

Spływy rzeką Drwęcą rozpoczynają się w Ostródzie na Jez. Drwęckim, albo w Starych Jabłonkach, skąd jeziorami: Szelaż Mały, Szelaż Wielki, Kanałem Szelażnicy, Jez. Pauzeńskim dopływa się do Ostródy. Długość szlaku kajakowego z Ostródy wynosi 210 km, natomiast ze Starych Jabłonek 225 km. Spływ kończy się w Toruniu (6 km od ujścia Drwęcy do Wisły). Trasę szlaku można przebyć w ciągu 10-12 dni. Wg międzynarodowej klasyfikacji trudności Drwęcę zalicza się do klasy CL I (Przejazd łatwy: małe regularne fale, nieznaczne bystrza, łachy piaszczyste, mielizny, łatwe zakręty). Szlak łatwy, dostępny dla wszystkich rodzajów łodzi, tylko na kilku krótkich odcinkach występują kamienne bystrza.

Rzeka Krutyn

Rzeka na Pojezierzu Mazurskim. Słynny w Polsce i za granicą szlak kajakowy, jeden z najpiękniejszych w Europie. Rzeka Krutynia znajduje się w rezerwacie krajobrazowo-wodno-leśnym na terenie dwu gmin: Mikotajki i Ruciane-Nida. Krutynia ma 99 km długości, a powierzchnia jej dorzecza wynosi 638 km².

Samborowo (niem. Bergfriede)

Duża wieś w powiecie ostródzkim, w gminie Ostróda przy drodze krajowej nr 16 (Olsztyn-Grudziądz) i linii kolejowej Ostróda-Ilawa. Samborowo liczy 1415 mieszkańców i zajmuje powierzchnię 15,11 km², co stanowi 3,77% powierzchni całej gminy. Samborowo to wieś o charakterze mieszkalnym, ze względu na swoje atrakcyjne położenie i dogodne połączenia komunikacyjne zatracą cechy tradycyjnej osady wiejskiej, a staje się prężnym ośrodkiem produkcyjno-usługowym i mieszkalnym. Położona jest ona wzdłuż uczęszczanej linii kolejowej. Zaraz za przejazdem dwie wieże strzelnicze. Wieże to niemieckie budowle z początku poprzedniego wieku. Miały chronić most kolejowy przerzucony nad rzeką Drwęcą. Same obiekty znajdują się w średnim stanie. Uzbrojone były w szybkostrzelną armatę, której już oczywiście nie zobaczymy. Wieże połączone są poterną.

Smolajny (d. Smołowo, niem. Schmolainen)

Wieś w gminie Dobre Miasto nad rzeką Łyną; założona w 1290 roku, od XV w. znajdowała się w posiadaniu biskupów warmińskich. W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa olsztyńskiego. Wieś lokowana w 1290 roku przez biskupa warmińskiego Henryka Fleminga na 32 włóknach. Smolajny były folwarkiem biskupim, a od 1350 roku letnią rezydencją biskupów warmińskich. Wieś zniszczyły w 1414 roku wojska polsko – litewskie. Potem część domostw spaliła się podczas wojny polsko – krzyżackiej w 1519 – 1521 roku. Wsi nie oszczędzili także Szwedzi. Za każdym razem jednak szybko likwidowano straty. W 1557 roku brat biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza- Jan Hozjusz przeniósł do Smolajn siedzibę komornictwa dobromiejskiego. W 1656 roku folwark obejmował 32 włóki, istniała również stadnina koni. W czasie wojny północnej wieś odbudował biskup warmiński Teodor Potocki. W Smolajnach znajduje się dawna letnia rezydencja biskupów warmińskich wybudowana w stylu rokoka w latach 1741-1746 z inicjatywy biskupa Adama Stanisława Grabowskiego. Pałac był ulubionym miejscem pobytu słynnego satyryka i bajkopisarza biskupa Ignacego Krasickiego. Biskup Krasicki urządził tu piękny park i wybudował wieżę bramną (1765) oraz oficynę. Obecnie budynek pałacu użytkowany jest przez Technikum Rolnicze. Oprócz pałacu zachowały się wieża bramna i dobudowany do niej parterowy budynek mieszkalny. We wsi również XVIII i XIX-wieczne domy mieszkalne i kapliczka. Na wzniesieniu od północno-zachodniej strony pałacu znajduje się dworek myśliwski z końca XVIII w.

Sorkwity

Wieś nad Jeziorem Lampackim znajduje się stacja wodna na szlaku wodnym rzeki Krutyni.

ZABYTKI:

- Pałac, neogotycki, w zabytkowym parku nad jeziorem Lampackim. Zbudowany w latach 1850-1856 przez rodzinę von Mirbach na miejscu wcześniejszej rezydencji Jana Zygmunta Bronikowskiego (rezydencja z 1788). Pałac w 1914 r. spłonął, odbudowany w latach dwudziestych XX w. W pałacu mieści się dom wczasowy.
- Kościół Ewangelicki
- Obelisk upamiętniający urodzonego w Sorkwitach Jana Fryderyka Goerke (1750-1822), twórcę służby zdrowia w armii pruskiej i jej generalnego lekarza. Obelisk znajduje się obok kościoła.
- Zabytkowy cmentarz
- Most kolejowy, zabytek techniki z końca XIX w., nad strugą łączącym jeziora.

Spływ rzeką Krutynią

Trasa Ukta – Iznota Trasa o długości 16 km (ok. 4 godzin). Za nowym Mostem dociera się do Jez. Gardyńskiego (pow. 0,83 km², dł. ok. 1,3 km, szer. do 0,9 km, głęb. 11,5 m, 116 m n. p. m.) porośniętego na znacznej swojej powierzchni roślinnością wodną (grązele, grzybienie i osoka aloesowata) i przez to wyglądającego jak wodna łąka. Kontynuując spływ skręca się w prawo i wąskim kanałem w błotnej powierzchni jeziora dopływamy do przesmyku wodnego, a nim do śródleśnego jez. Malinowskiego (Malinówko). Dalej, trzymając się lewego brzegu, wpływa się na wąskie, zakręcające jez. Jerzewko Jezioro przechodzi w ostatni odcinek Krutyni zwany Iznotą lub Czarną Rzeką. Dociera się do Mostu drogowego we wsi Iznota.

Głębokość rzeki Krutyni wynosi przeciętnie 65 cm, dno rzeki jest porośnięte wodorostami i liliami wodnymi, a jej brzegi są dostępne, piaszczyste. Jest w niej mnóstwo ryb i raków, stanowi więc miejsce wypoczynku wszystkich uprawiających sport wędkarski i wodny. Brzegiem rzeki prowadzi ładna, osłonięta cieniem drzew alejka.

Stare Jabłonki (niem. Alt Jablonken, Altfinken (1938-1945))

Wieś w powiecie ostródzkim, w gminie Ostróda.

Miejscowość położona jest na Pojezierzu Iławskim, około 11 km od Ostródy, nad jeziorem Szelaż Mały. Okoliczne tereny są atrakcyjne pod względem turystycznym (Hotel Anders), a sama miejscowość jest znanym ośrodkiem letniskowym.

Pierwsze wzmianki na temat Starych Jabłonek w dokumentach pojawiły się w 1584. Piękna okolica sprawiła, że miejscowość od przeszło stu lat jest cennym ośrodkiem turystycznym. W latach 30. XX wieku sosny z okolicznych lasów były bardzo cenione w niemieckim przemyśle lotniczym, a praca przy ich wyрубie była dla wielu mieszkańców miejscowości głównym źródłem utrzymania.

nia. Drzewa ze Starych Jabłonek nazywano „sosnami lotniczymi”. 16 lipca 1938 zmieniono nazwę miejscowości z Alt Jablonken na Altfinken. W końcu stycznia 1945 w Starych Jabłoncek (dziś teren sąsiedniej osady Zawady Małe) rozstrzelano 120 więźniów konwojowanych z obozu koncentracyjnego Soldau (KL) w Działdowie.

- bunkry w lesie w Starych Jabłoncek, stanowiące początek fortyfikacji Pozycji Olsztyneckiej

Imprezy cykliczne

- Mazury Open – międzynarodowy turniej siatkówki plażowej z cyklu World Tour (od 2004)
- Festiwal Ryby, Wędkę i Muzyki „Sielawa Blues” (od 1998)

Osoby związane ze Starymi Jabłoncek

- prof. Józef Szarek – wykładowca UWM w Olsztynie, członek PAN, urodził się w Starych Jabłoncek
- hrabia Anders – niemiecki szlachcic, pierwszy właściciel terenów, na których obecnie znajduje się Hotel Anders Resort & SPA

Staszkowo

Niegdyś odrębna wieś, a od 1996 roku część miejscowości Stare Jabłoncek położona w powiecie ostródzkim, w gminie Ostróda.

Stębark (niem. Tannenberg)

Wieś w powiecie ostródzkim, w gminie Grunwald wzmiankowana w 1335 r. Znajduje się tu kościół barokowy z końca XVII wieku, przebudowany w wieku XVIII i rozbudowany w 1909 roku. Wieża kościelna jest drewniana, ołtarz barokowy z 1681 roku.

W czasie bitwy mazurskiej (26-30 sierpnia 1914 roku) w szkole w Stębarku mieściła się kwatera dowódcy generała Paula von Hindenburga i jego sztabu. Stębark jest znany głównie z powodu dwóch bitew, jakie rozegrały się w jego pobliżu:

- bitwa pod Grunwaldem z 15 lipca 1410
- bitwy pod Tannenbergiem z 26-30 sierpnia 1914 roku pomiędzy wojskami niemieckimi i rosyjskimi.

W 1939 roku niemiecka akcja mająca na celu przeprowadzenie eksterminacji polskiej warstwy przywódczej (niem. Liquidierung der polnischen Führungsschicht) i inteligencji dostała kryptonim Unternehmen „Tannenberg” (pol. Operacja Stębark).

Bitwa pod Grunwaldem (w literaturze niemieckiej pierwsza bitwa pod Tannenbergiem) – jedna z największych bitew w historii średniowiecznej Europy (pod względem liczby uczestników), stoczona na polach pod Grunwaldem 15 lipca 1410, w czasie trwania wielkiej wojny, między siłami zakonu krzyżackie-

go wspomaganego przez rycerstwo zachodnioeuropejskie, pod dowództwem wielkiego mistrza Ulricha von Jungingena, a połączonymi siłami polskimi, litewsko-ruskimi i smoleńskimi oraz posiłkowymi oddziałami czeskimi, mołdawskimi i tatarskimi, pod dowództwem króla Polski Władysława II Jagiełły.

Bitwa pod Tannenbergiem (w przypadku uznania bitwy pod Grunwaldem za pierwsze starcie pod Tannenbergiem, to zwykle nazywa się drugim) – bitwa w ramach operacji wschodniopruskiej w 1914r. między siłami Imperium Rosyjskiego a Cesarstwem Niemieckim, zakończona zwycięstwem Niemiec.

Suchacz

W pobliżu tej wioski na wodach Zalewu Wiślanego, doszło w roku 1463 r. do bitwy morskiej, w której połączone siły polskie, elbląskie i gdańskie rozgromiły flotę krzyżacką dowodzoną przez wielkiego mistrza Ludwika van Erlichshausena. Zwycięstwo było całkowite, jednak wielkiemu mistrzowi udało się uciec. Wydarzenie to upamiętnia głaz pamiątkowy usytuowany w centrum wsi, na skwerku przed byłą restauracją.

Sudwa

Wieś w Polsce położona w województwie warmińsko-mazurskim, w powiecie olsztyńskim, w gminie Olsztynek. W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa olsztyńskiego. W 1927 roku Niemcy wybudowali tu Tannenberg-Denkmal (mauzoleum Hindenburga), Pomnik Chwały Rzeszy dla uczczenia zwycięskiej bitwy nad Rosjanami w roku 1914. Na monumentalną budowlę składało się osiem wież połączonych murami. Wybudowano również obozowisko dla zwiedzających, które jednak przemieniono na jeniecki obóz wojenny, gdzie więziono Polaków (55 tysięcy jeńców spoczywa na cmentarzu pod Królikowem). Wycofujący się przed ofensywą Niemcy wysadzili monumentalną budowlę. Do dziś przetrwały jedynie żołnierskie groby z czasów I wojny światowej, wybudowano również pomnik ofiar obozu. Kolonia Sudwa. Znajduje się tu duży cmentarz jeńców wojennych, zmarłych i pomordowanych w obozie jenieckim w pobliskim Królikowie (Stalag 1B Hohnstein). Zginęło tam 55 tys. jeńców: Polaków, Rosjan, Belgów, Francuzów i Włochów.

Szwarcenowo

Kościół św. Mikołaja Pierwszy drewniany kościół, znajdujący się dawniej w tym miejscu, został spalony w 1414 r. Obecny kościół został wzniesiony z drewna o konstrukcji zrębowej, na kamiennej podmurówce, w 1721 r. Świątynia ma trójnawowy korpus na rzucie prostokąta, z krótszym prezbiterium zamkniętym trójbocznie. Budowla jest nakryta wysokim, dwuspadowym dachem. Wewnątrz kościoła, pod prezbiterium i pod wieżą, znajdują się sklepienne kolebkowo krypty. W wyposażeniu zwracają uwagę regencyjny ołtarz główny i dwa boczne ołtarze z XVIII wieku oraz późnobarokowa ambona.

Sztynort

Wieś położona na nad Jeziorem Sztynorckim, na półwyspie między trzema jeziorami Dargin, Kirsajty i Mamry. Wieś powstała najpewniej w początkach XIV wieku.

Od 1420 r. aż do 1944 r. historia wsi łączy się nierozdzielnie z rodem Lehndorfów. Kto ma Sztynort ten posiada Mazury miał powiedzieć Ignacy Krasicki do Ernsta von Lehndorffa, zauroczony urokiem posiadłości hrabiego. Urok miejsca pozostał do dzisiaj.

Znajduje się tam zespół pałacowo-parkowy tej rodziny, obecnie trochę zaniedbany, ale niedawno odezwała się potomczyna rodziny Lehndorfów.

Szymbark

Wieś powiatu Iławskiego. Miejscowość leży nad jeziorem Szymbarskim (dł. 4,4km i gł. do 25m). Jest to osada przyramkowa. Znajdują się tam ruiny zamku gotyckiego kapituły pomezkańskiej z drugiej połowy XIV wieku. W 1945 roku zamek został spalony przez Armię Czerwoną. W ostatnich latach częściowo go odbudowano. Zachowały się mury z 10 wieżami. Zamek Szymbarski położony jest w malowniczym miejscu i posiada imponujące rozmiary. Warto go odwiedzić.

Ciekawostką jest to, iż legenda mówi o tunelu znajdującym się pod jeziorem Szymbarskim łączącym go z Iławą. Zapraszamy do obejrzenia galerii zdjęć z zamku w Szymbarku. Na jednym ze zdjęć jest widoczny opiekun zamku, Pan Władysław Danciszyn. Nasi fotoreporterzy mieli szczęście i spotkali opiekuna, dzięki czemu mogli zwiedzić zamek od wewnątrz i wysłuchać jego historii.

Śluza Guzianka

Znajduje pomiędzy jez. Bełdany i jez. Guzianka Mała. Została oddana do użytku w 1900 roku, czyli ponad sto lat temu i działa po dzień dzisiejszy. Długość komory wynosi 44m, szerokość wrót 7,5m, różnica poziomu wody około 2m. Wrota śluzy otwierane są napędem elektrycznym.

Śluza jest bardzo ważnym węzłem komunikacyjnym na szlaku Wielkich Jezior Mazurskich. Stanowi wodne połączenie miasta Ruciane-Nida oraz jeziora Nidzkiego z pozostałą częścią szlaku żeglownego. W sezonie każdego dnia przeprawa się w tym miejscu kilkaset jachtów, motorówek, kajaków i innych obiektów pływających. Korzystają z niej także statki białej floty. Proces śluzowania trwa kilkadziesiąt minut. Wrota górne zostają otwarte i jachty wpływają do komory śluzy. Jednorazowo w komorze znajduje się ok. 20 jachtów. Po zamknięciu wrót górnych zostaje wyrównany poziom wody w komorze z poziomem jeziora znajdującego się niżej (poprzez wypuszczenie wody z komory). Wówczas zostają otwarte wrota dolne. Gdy wszystkie jachty wypłyną z komory – proces powtarza się w drugą stronę.

Śluza Przerwanki

Przerwanki to niewielka śluza znajdująca się przy miejscowości o tej samej nazwie. Położona jest mniej więcej w połowie drogi między Giżyckiem a Węgorzewem, przy jeziorze Gołdopiwo. Różnica poziomów wody wynosi około 1,2 metra, szerokość to 4 metry, a długość 25 metrów. Przerwanki to stara śluza licząca sobie już prawie 100 lat. Została wybudowana za panowania Fryderyka Wilhelma IV w celu uregulowania wodnego związanego z budową Kanału Mazurskiego.

Tolkmicko

To urocze rybackie miasteczko położone nad Zalewem Wiślanym. Jego historia sięga czasów przedkrzyżackich. W okresie Rzeczypospolitej było siedzibą starostwa. Zachowało się nieco zabytków m.in. gotycka baszta z XIV w. i kościół z tego okresu, noszący jednak ślady licznych przebudów. Przed frontem kościoła postawiono rzeźby Krzysztofa Parwanglera, browarnika z zawodu, który działał w Tolkmicku. Jeszcze przed 1740 r. Jego dzieła znaleźć można w wielu kościołach Warmii. W pobliżu dworca PKP znajduje się największy na Zalewie Wiślanym port. Warto tu zajrzeć, by usłyszeć krzyki mew i obserwować rybaków wracających swymi żółtymi łodziami z połowu. Latem przybijają tu statki żeglugi przybrzeżnej obsługujące trasy do Krynicy Morskiej i Fromborka.

- kościół polsko-katolicki -obecny kościół polsko-katolicki jest budowla neogotycka powstała zapewne na przełomie XIX i XX wieku. Niewielka wieżyczka zwieńczona jest neobarokowym hełmem. Bezpośrednio do kościoła przylega budynek parafii.
- kościół św. Jakuba -Kościół parafialny w Tolkmicku powstał w II połowie XIV wieku. Konsekrowany został w 1376 roku. Przez stulecia należał do dekanatu fromborskiego i był w granicach dominium biskupiego zwanego Warmią. Kościół kilkakrotnie w dziejach niszczyły pożary. Stan obecny jest wynikiem rozbudowy świątyni na przełomie XIX i XX wieku. Górująca nad kościołem wieża pochodzi z XVIII wieku, choć prezentuje styl gotycki. Bystry obserwator z łatwością dostrzeże starsze elementy budowli i odróżni je od rozbudowy kościoła, o której wyżej wspomniano. Takie „czytanie murów” może być nie lada gratką dla wprawnego krajoznawcy.

Tomaryny

Wieś w powiecie olsztyńskim, w gminie Gietrzwałd. Ciekawostką są zachowane bunkry z II wojny światowej. Same wieże znajdują się na końcu wioski, zaraz za przejazdem kolejowym, miały chronić most kolejowy i bronić przeprawy przy rzece Pasłęce. Stan ich zachowania jest bardzo dobry, obiekt jest zabytkiem. Wchodząc do środka znajdziemy się w pierwszym pomieszczeniu, w którym będzie widoczny szyb, którym przemieszczali się żołnierze pomiędzy kondygnacjami. Dalej idziemy wąskim tunelem. Przez liczne strzelnice doskonale słychać szum przepływającej kilka metrów dalej wody. Po przejściu kilku metrów znajdziemy się w wysokiej komorze z zaokrąglonym sklepieniem. Właśnie w tym momencie będziemy się znajdować dokładnie pod torami. Dalej kierujemy się tunelem. Po przebyciu kolejnych kilku metrów znajdziemy się po drugiej stronie torów w drugiej wieży.

Ukta

Wieś leży w Puszczy Piskiej nad rzeką Krutynią.

We wsi znajduje się neogotycki kościół z 1845 r. z neogotyckim ołtarzem głównym. Obok kościoła znajduje się drewniana dzwonnica z dwoma dzwonami z 1846 r. Ponadto jest tu stacja wodna, bar ulokowany w starej kuźni, poczta, apteka, sklepy i ośrodki wypoczynkowe, a także szkoła podstawowa. Na terenie wsi działalność duszpasterską prowadzi filia Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego.

Ulnowo

Wieś w powiecie ostródzkim, w gminie Grunwald. Znajduje się bezpośrednio przy historycznym jeziorze Lubień które jest związane z Bitwą pod Grunwaldem w 1410 roku. Słowa Długosza o jeziorze Lubień, wymienionym jako punkt orientacyjny, wskazują że namiot kapliczny Jagiełły umieszczono w bezpośrednim sąsiedztwie tegoż jeziora, które z odległości nieco dalszej jest już zupełnie, lub niemal zupełnie niewidoczne. Obóz polski został rozbity na pd. – wsch. brzegu jeziora koło wsi Ulnowo, litewsko-ruski i tatarski na pn. od obozu polskiego, a namiot królewski, kaplicę polową i namioty dostojników z otoczenia króla ustawiono na pd. – zach. brzegu jeziora. Miejsca obozów po wsch. stronie jez. Lubień oznakowane są masztami z chorągiewkami, na których umieszczono godła Polski (Orzeł) i Litwy (Pogoń). Masztem i chorągiewką z Orłem oznakowane jest przypuszczalne miejsce królewskiego namiotu (w głębi lasu) w odległości ok. 400m na pn. zach. od wsch. skraju wsi Ulnowo. W odległości ok. 3,5km na pn. zach. od miejsca gdzie stał namiot królewski, za widniejącymi w oddali wzgórzami, znajdują się Pola Grunwaldu, na pn. od jeziora Lubień – dolina przepływającej przez jezioro rzeki Marózki, lewobrzeżnego dopływu Łyny.

Ustrych

Jezioro na Pojezierzu Olsztyńskim, w gminie Stawiguda, o powierzchni 93,1 ha (wg innych źródeł 98,6 ha)

Jezioro przepływowe. W południowej części dopływa rzeka Łyna z jeziora Łańskiego. Na północy znajduje się wypływ Łyny zastawiony niewielką elektrownią wodną. Zbiornik jest ułożony południkowo. Jego długość wynosi ponad 2 km a szerokość 0,7 km. Zbiornik znajduje się na terenie rezerwatu Las Warmiński, na terenie Obszaru Natura 2000 (PLH280052 Ostoja Napiwodzko – Ramucka), na północny-zachód od Butryn, na wysokości 124,6 m n. p. m.

Uzdowo

Jedna z najwcześniej lokowanych wsi na terenie obecnego powiatu działdowskiego. Pierwsze wzmianki o wsi pochodzą z 1382 roku. Z tego okresu pochodzi kościół należący do najcenniejszych zabytków w powiecie. Na wieży kościoła wisi dzwon. Odlany w Gdańsku w 1707 roku przez ludwisarza Absaloma Witterwecka. Z kościelną dzwonnica związana jest legenda o pochodzeniu nazwy wsi. W Uzdowie stoi dawny budynek dworca kolejowego, taki sam jak w Turzy Wielkiej, wzniesiony w latach 1909/1910.

Ostatni pociąg odjechał z Uzdowa w 1959 roku, a linię kolejową rozebrano.

Waplewo (niem. Waplitz)

Wieś w Polsce położona w województwie warmińsko-mazurskim, w powiecie olsztyńskim, w gminie Olsztynek.

Do 1954 roku siedziba gminy Waplewo. W latach 1975-1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa olsztyńskiego.

Wieś była wzmiankowana już w 1384 r. We wsi znajduje się eklektyczny kościół z 1872 r., cmentarz katolicki z drugiej poł. XIX w. oraz cmentarz wojenny z I-ej wojny światowej, przystanek autobusowy PKS, ośrodek zdrowia, apteka, poczta, sklepy, ośrodki wypoczynkowe.

Wąpiersk

Wieś istniała już na pewno przed rokiem 1410. Pod koniec XIV wieku powstał tu majątek rycerski.. W 1570 roku były we wsi trzy karczmy i dwóch sołtysów oraz kościół, który później kilkakrotnie płonął i był odbudowywany. W czasie wojen napoleońskich powstały zniszczenia, których władze pruskie nie pozwoliły usunąć. Kościół popadł wtedy w ruinę. We wsi zachowało się wiele domów mieszkalnych z końca XIX i początku XX wieku

Węgorzewo

(dawniej Węgorbork, niem. Angerburg, lit. Ungura), siedziba gminy miejskiej Węgorzewo, na terenie historycznej krainy Litwa Mniejsza. Krzyżacy w 1335 r. zbudowali u ujścia Węgorapy do Marnu drewniany zamek, zwany Angerburg. Został on spalony w 1365 r. w czasie najazdu Litwinów. Nowy zamek usytuowano w tym samym miejscu. W XV wieku, niedaleko zamku, powstała nowa osada nazywana początkowo Gieratową Wolą, potem Nową Wolą. Próba lokacji miasta w 1412 r. nie powiodła się. W roku 1479 biskup warmiński Łukasz Watzenrode wydał pozwolenie na wybudowanie w osadzie kaplicy. W 1510 r. w dokumentach wymieniana jest osada Gerothwohl (Geratowa Wola), później zwana Nowa Wsią, której przywilej lokacyjny wydano w 1514. Nowa Wieś była zaczątkiem miasta, a 4 kwietnia 1571 miejscowość uzyskała prawa miejskie, nadane przez księcia Albrechta Fryderyka Hohenzollerna. W 1734 r. na węgorzewskim zamku gościł król Stanisław Leszczyński – uciekał z kraju przed wojskami rosyjskimi, które wyniosły na tron polski Augusta III Sasa. Z Węgorzewa Stanisław Leszczyński udał się do Francji.

ZABYTKI:

Późnogotycki kościół św. Piotra i Pawła z XVII w. z dobudowaną wieżą w połowie XVIII w. Późnorennesansowe wyposażenie wnętrza, ołtarz główny i ambona z XVII w. Nad portalem wieży umieszczony jest herb Dohnów i Kreutzeno – fundatorów kościoła. Obok płyta nagrobna starosty Hansa von Auera, z 1659 r. Zamek krzyżacki z 1398 r., przebudowany w pierwszej połowie XVIII w. w stylu barokowym. W połowie XIX w. zamek został zaadaptowany na sąd i więzienie. Po zniszczeniach w czasie II wojny światowej odbudowany i przeznaczony na cele kulturalne. Jest to budowla trójskrzydłowa, obejmująca nieregularny dziedziniec, otwarta w stronę rzeki Węgorapy. W skrzydle północnym znajduje się brama wjazdowa. Zachowała się także okrągła baszta.

Wilkasy

Wieś leży na północno-zachodnim brzegu jeziora Niegocin. Ośrodek sportów wodnych. Sąsiedztwo graniczącego z Wilkasami Giżycka powoduje praktycznie coraz szybsze przekształcanie się miejscowości w południowe przedmieście miasta powiatowego.

Wieś założono przed 1493 r., w tym bowiem roku komtur z Pokarmina Melchior Kōchler von Schwansdorf odnowił dawny przywilej dla mieszkańców Wilkas.

Wieś tą otaczają jeziora Niegocin, Tajty, Wilkasy Małe, Wilkasy Duże.

W Wilkasach mieszczą się Ośrodek Wioska Turystyczna Wilkasy, Ośrodek Sportowo-Turystyczny AZS Wilkasy i zakład oświetlenia ulicznego ES-SYSTEM Wilkasy. Duża liczba turystów przybywających na imprezy na jeziorze Niegocin tak latem jak i zimą, przyczyniła się do powstania kolejnych miejsc noclegowych oraz powstania wypożyczalni sprzętu wodnego, kajaków, czarteru jachtów, a turystyka stała się jednym z ważnych źródeł dochodów miejscowej ludności.

Wojnowo

Wieś została założona przez rosyjskich staroobrzędowców, którzy rozpoczęli osiedlanie się w Prusach od 1831 roku (osiedlili się we wsiach Onufryjowo, Ukta, Zameczek, Iwanowo, Piaski). Pierwszego zakupu ziem nad rzeką Krutynią w pobliżu jeziora Duś dokonano 2 grudnia 1831 roku i było to 1504 morgów pruskich lasu. Głównym nabywcą tych terenów był brat słynnego Jefima Borysowa, Sidor Borysow (Sławikow), mieszkający przed przyjazdem do Prus w Posejance w Suwalskiem. Po stłumieniu powstania w Polsce, zjawił się on tam z pozostałymi współtowarzyszami i przystąpił do zakładania wsi, która od nazwiska ówczesnego pruskiego nadleśniczego otrzymała oficjalną nazwę Eckertsdorf. Jednak Sidor Borysow na pamiątkę wsi w powiecie rzeżyckim (Rosja), w której w 1778 roku się urodził, nazwał ją Wojnowem.

Zabytki

- Cerkiew drewniana z lat 1922 – 1927, wybudowana według projektu ks. Aleksandra Awajewa z Tweru. pierwotnie przeznaczona była dla jednowierców (tych, którzy uznali kościół prawosławny przy zachowaniu dawnych obrzędów) później parafialna cerkiew prawosławna, obecnie cerkiew klasztorna. Architektura świątyni zawiera liczne elementy budownictwa staroruskiego. Przy cerkwi funkcjonuje obecnie prawosławny klasztor żeński p. w. Opieki Matki Bożej.
- Klasztor filiponów wybudowany w 1847 r., pierwotnie monaster męski, rozbudowany w latach 1852–1857 przez Piotra Ledniewa, zwanego Pawłem Pruskim. W 1885 r. przybyła tu z Moskwy zakonnica (Jewpraksija), wykupiła klasztor wraz z folwarkiem, założyła zgromadzenie żeńskie i sprowadziła mniszki ze spalonego klasztoru w Spychowiu. We wnętrzu klasztornej molenny muzeum: wystrój staroobrzędowego domu modlitwy, ikony z XIX w., krzyże, księgi, srebrny żyrandol. W zespole klasztornym znajdują się także: dom zakonnych, dwa domy furtialne, brama, budynki gospodarcze.

- Neogotycka molenka wybudowana w latach 1923–1927
- Cmentarz prawosławny
- Chałupy drewniane z końca XIX i początku XX w.

Wólka Orłowska

Mała wioska malowniczo położona w kotlinie przy granicy lasu. Za wioską drogową wskazujący 250 kroków do cmentarza ewangelickiego z XIX w. Cmentarz leży w nietypowym miejscu – w zagłębieniu wśród starych buków. Na ziemi tablica informacyjna z historią cmentarza i pobliskiej Gross Wolka czyli Wólki Orłowskiej. Władysław Nowosielski napisał, że majątek Wólka założony został w 1565 r. Pierwotnie cmentarz leżał, jak i inne wiejskie nekropolie – na wzgórzu. Jednak trwający dwa ostatnie wieki proces osiadania gruntu podmywanego przez wody podziemne, stworzył tzw. lej sufozyjny. Cały cmentarz zaczął się zapadać. Stąd dziś to okazałe zagłębienie, w którym zniknęła większość grobów. Zachowało się kilka nagrobków na obrzeżach.

Wygryny

Wies Wygryny jest uroczo położona nad Zatoką Wygryńską, przy Jeziorze Wygryny, łączącym się z Jeziorem Bełdany. Otoczona jest starym lasem obfitującym w jagody i grzyby.

Wysoka

Wies założona przed 1371 rokiem. 11 lipca 1410 roku dotarły tu wojska Jagiełły i na wzgórzu za wsią rozbiły swój obóz. 12 lipca król przyjął tu posłów węgierskich, a 13 lipca po wysłuchaniu mszy wyruszył stąd pod Grunwald.

We wsi zachowało się sporo budynków z początku XX wieku. Na wzgórz za wsią znajduje się zdewastowany cmentarz ewangelicki.

Turza Wielka

Wies położona przy kolejowej trasie z Gdańska do Warszawy. We wsi znajduje się stacja kolejowa powstała w latach 1909/1910 wraz z budową linii kolejowej do Samborowa. Z tego okresu pochodzą zachowane w bardzo dobrym stanie: budynek dworca, magazyn, dom dla pracowników kolei i dwie nastawnie. We wsi znajduje się też neobarokowy kościół z 1924 roku.

Zgniocha (niem. Gimmendorf)

Wies położona w powiecie olsztyńskim, w gminie Purda.

Wies leżąca nad jeziorem Gim w dużym kompleksie lasów sosnowych i świerkowych. We wsi znajduje się gospodarstwo agroturystyczne, pole namiotowe, punkty usługowe, sklepy. Wies lokowana w XVII w., założona jako ulicówka, gdzie większość gospodarstw położona jest przy głównej drodze. Występuje także zabudowa kolonijna.

Zabytki i atrakcje turystyczne

- najstarszy we wsi dom drewniany jest objęty ochroną
- dom softysa w środku części wsi z charakterystycznym gankiem
- kapliczka, jedyne miejsce spotkań i modlitwy, nabożeństw religijnych
- stary cmentarz poniemiecki z sześcioma nagrobkami
- krzyż usytuowany przy jeździe do wsi
- stanowiska archeologiczne na południe od wsi.

Zgon

Niewielka wieś na zachodnim skraju Puszczy Piskiej.

Do drogi i wsi przylega południowy brzeg Jeziora Mokrego, przez które prowadzi szlak spływu kajakowego Krutynią. Na północnym krańcu wsi działa kąpielisko.

Wieś jest malowniczo położona. Drewniana i murowana zabudowa bardzo ładnie komponuje się z sielankowym krajobrazem. W niektórych miejscach zostały wkomponowane realistyczne rzeźby. We wsi znajduje się pracownia rzeźbiarska Adama Szubskiego. Oraz dom, w którym żył i tworzył znany pisarz Igor Newerly.

Ze Zgonu wybiega ścieżka przyrodnicza, którą można dotrzeć do Krutyni mijając po drodze rezerwat „Królewska Sosna” i „Zakręt”. Ścieżka wiedzie wzdłuż wschodniego brzegu Jeziora Mokrego na północ. Można też obrać inny kierunek – odnaleźć żółty szlak im. Karola Małka i powędrować nim na południowy wschód do Leśniczówki Pranie.

Na południowy zachód od wsi rozciąga się rezerwat „Czapliśko – ławny Lasek”, gdzie kiedyś żyła kolonia czapli siwej. Niestety, dziś raczej nie mamy szans dojrzeć tam czapli, gdyż ptaki te przeniosły się na drugi brzeg jeziora Uplik.

Żabinka

Wieś Żabinka położona jest nieopodal jeziora Gołdopiwo, jednego z większych jezior na Mazurach, które jest połączone rzeką Sapiną ze Szlakiem Wielkich Jezior Mazurskich. Bezpośrednio w sąsiedztwie wsi znajduje się mniejsze jezioro (niegdyś zatoka Gołdopiwa) o nazwie Żabianka.

W Żabince, w ośrodku po przeciwnej stronie jeziora Żabianka, od 2002 co roku w sierpniu organizowany jest międzynarodowy obóz studencki „Żabinka”. Uczestniczy w nim co roku ok. 100 studentów z ponad 20 państw Europy i świata.

Spis treści:

1. Ameryka	5
2. Arboretum w Kudypach	5
3. Babięta	5
4. Bagno „Nadrowskie”	5
5. Barkweda	6
6. Bolejny	6
7. Braniewo	6
8. Brzeźno Młyńskie	7
9. Cerkiewnik	7
10. Dąbrówno	8
11. Chełsty	9
12. Długobór	9
13. Dobre Miasto	11
14. Dorotowo	12
15. Dylewo	12
16. Działdowo	13
17. Elbląg	13
18. Frombork	14
19. Frynowo	16
20. Galindia	16
21. Gietrzwałd	16
22. Giżycko	18
23. Glotowo	20
24. Góra Dylewska	20
25. Grodzisko Kadyny	20
26. Grunwald	20
27. Gryżliny	21
28. Gutkowo	21
29. Henrykowo	22
30. Itawa	24
31. Jaroty	27
32. Jeleń	27
33. Jezioro Gim	27
34. Jezioro Redykajny	28
35. Kadyny	28
36. Kamionki	28
37. Kanał Elbląsko-Ostródzki	28
38. Kanał Mazurski	30
39. Kanał Tacki	30
40. Kielary	30
41. Krosno	30
42. Królikowo	32
43. Kruklanki	32

44. Krutyń	33
45. Kurki...	33
46. Kurzętnik	33
47. Kwatera wojenna Himmlera	34
48. Lidzbark	35
49. Lidzbark Warmiński	35
50. Liwa...	36
51. Lubawa	36
52. Lubomino	37
53. Lubowidz	38
54. Łupstych	38
55. Mała Ruś	38
56. Mamerki	39
57. Maradki	39
58. Mierki...	39
59. Mikołajki	40
60. Napromek	40
61. Nowa Kaletka	41
62. Nowe Miasto Lubawskie	41
63. Ogonki	43
64. Olsztyn	43
65. Olsztynek	46
66. Opin...	47
67. Orneta	49
68. Ostróda	52
69. Park Krajobrazowy Pojezierza Iławskiego	53
70. Park Krajobrazowy Wzniesień Dylewskich	53
71. Parwólki	54
72. Pięczęno	54
73. Pietrzwałd	55
74. Piławki	55
75. Płoskinia	56
76. Płońska	56
77. Pniewo	56
78. Pochylnie	56
79. Popielno	58
80. Pozezdrze	58
81. Próchnik	58
82. Radzieje	59
83. Redykajny	59
84. Rezerwat jezioro Dońskie	59
85. Rezerwat Jezioro Druzno	60
86. Rezerwat „Jez. Francuskie”	60
87. Rezerwat Jez. Mokre	60

88. Rezerwat przyrody „Klonowo”	60
89. Rezerwat Jezioro Kozuchy	60
90. Rezerwat Jezioro Łuknajno	61
91. Rezerwat Królewska Sosna	61
92. Rezerwat Krutynia	61
93. Rezerwat Krutynia Dolna	61
94. Rezerwat Pierwos	61
95. Rezerwat Piłaki	62
96. Rezerwat przyrody Las Warmiński	62
97. Rezerwat Przyrody „Źródła Rzeki Łyny”	63
98. Rezerwat rzeki Wąszy	63
99. Rezerwat Wyspy na jeziorze Mamry i Kisajno	63
100. Rezerwat Zakręt	64
101. Ruciane- Nida	64
102. Ruś	64
103. Ryn	65
104. Rzeka Drwęca	66
105. Rzeka Krutyń	66
106. Samborowo	67
107. Smolajny	67
108. Sorkwity	68
109. Spływ rzeką Krutynią - odcinek Ukta – Iznota	68
110. Stare Jabłonki	68
111. Staszkowo	69
112. Stębark	69
113. Suchacz	70
114. Sudwa	70
115. Szwarcenowo	70
116. Sztynort	71
117. Szymbark	71
118. Śluza Guzianka	71
119. Śluza Przerwanki	72
120. Tolkmicko	72
121. Tomaryny	72
122. Ukta	73
123. Ulnowo	73
124. Ustrych	73
125. Uzdowo	73
126. Waplewo	74
127. Wąpiersk	74
128. Węgorzewo	74
129. Wilkasy	75
130. Wojnowo	75
131. Wólka Ormowska	76

132. Wygryny76
133. Wysoka76
134. Turza Wielka76
135. Zgniłocha76
136. Zgon77
137. Żabinka77

